

Československá akademie věd

INDOEVROPSKÉ JAZYKY

Srovnávací fonologie a morfologie

Vědecký redaktor

prof. dr. Arnošt Lamprecht, DrSc.

Recenzenti

doc. dr. František Kopečný, DrSc.

člen korespondent SAV Jozef Ružička

INDO- EVROPSKÉ JAZYKY

Srovnávací fonologie a morfologie

ADOLF ERHART

ACADEMIA/PRAHA 1982

Práce, kterou předkládáme české a slovenské jazykovědné obci, představuje stručné shrnutí dosavadních výsledků historickosrovnávacího bádání o indoevropských jazycích, zároveň však má naznačit možnosti nových řešení některých problémů, jakož i cesty, jimiž se indoeuropeistika může dále ubírat. Shodou okolností uplynulo právě padesát let od vydání dosud jediné české indoeuropeistické příručky — Baudišovy *Struktury jazyků indoevropských* (Bratislava 1932). Těchto padesát let přinesla v bádání o indoevropských jazycích nemalý pokrok. Baudišova *Struktura* odráží ještě názory dozrívající mladogramatické epochy; naše kniha má být odrazem názorů současné vývojové fáze indoevropské jazykovědy, vstřebavší do sebe ideje, jež zplodilo — dnes dominující — synchronické zkoumání jazyků. Kniha je napsána česky, protože je určena především domácí jazykovědné veřejnosti (a případně i vážným zájemcům z řad laiků). Chceme tím vyplnit jednu ze závažných mezer v naší odborné literatuře a zároveň přispět ke znovuoživení zájmu o indoeuropeistickou problematiku a vůbec o historickosrovnávací studium jazyků.

Úvodní kapitola naší práce přináší přehled indoevropských jazyků starých a nových, jakož i úvahy o jejich vnějších osudech. Výklady o cílech a metodách indoevropské jazykovědy, jež by některý čtenář mohl hledat právě v úvodní kapitole, tvoří obsah kapitoly II. Jádrem knihy jsou výklady o fonologické (resp. morfolo- gické) a morfologické struktuře indoevropských jazyků; tomu odpovídá i její název. Aby naše kniha mohla sloužit i jako příručka (úplná srovnávací mluvnice), připojili jsme stručné výklady o neohebných slovech, syntaxi a kompozitech (dodatky I, II, III). Stranou zůstal pouze výklad o indoevropské slovní zásobě (o rekonstrukci lexikálních jednotek); poučení o této problematice najde čtenář v knize A. Erharta a R. Večerky *Úvod do etymologie* (Praha, SPN, 1981).

V textu zpravidla neuvádíme české významy slov citovaných jako příklady. Ty jsou uvedeny v glosáři (str. 233—247); do tohoto glosáře však nebyla pojata slova latinská a staroslověnská, protože pro tyto jazyky jsou k dispozici snadno dostupné lexikografické pomůcky. — Literaturu k jednotlivým problémům neuvádíme ve formě odkazů přímo v textu, ale zařazujeme seznamy důležitějších novějších knih a statí na konci jednotlivých kapitol nebo subkapitol, v kap. III (fonologie) i za některé menší oddíly (laryngální teorie apod.).

FILOZOFICKÁ FAKULTA BRNO

Srovnávací jazykozpyt

Sign.:

3-D-32

Přir. č.:

58/95

Zkratky jazyků

aiol.	aiolský	nhn., něm.	německý
alb.	albánský	nir.	novoirský
alt.	altajský	nostr.	nostratický
att.	attický	npers.	novoperský
av.	avestský	osk.	oskický
b., balt.	baltský	prasev.	praseverský
bret.	bretoňský	protoide.	protoindoevropský
csl.	církevněslovanský	r.	ruský
č.	český	rom.	románský
dór.	dórský	ř.	(staro)řecký
dr(áv.)	drávidský	sh.	semitohamitský
fr.	francouzský	sch.	srbocharvátský
fryg.	frygijský	sl.	slovanský
gav.	gáthový avestský	stangl.	staroanglický
germ.	germánský	(st)arm.	staroarménský
gót.	gótský	sthn.	starohornoněmecký
het.	hethitský	sti.	staroindický
hind.	hindský	stir.	staroirský
hom.	homérský	stilit.	starolitevský
ide.	indoevropský	stpers.	staroperský
ii.	indoiránský	stprus.	staropruský
ión.	iónský	střangl.	středoanglický
it.	italský	střhn.	středohornoněmecký
jk.	jihokavkazský	střind.	středoindický
kelt.	keltský	střpers.	středoperský
kymr.	kymerský	stsas.	starosaský
lat.	latinský	stsev.	staroseverský
lesb.	lesbický	stsl.	staroslověnský
lit.	litevský	šp.	španělský
lot.	lotyšský	toch.	tocharský
luv.	luvijský	umbr.	umberský
myk.	mykénský	ural.	uralský
(n)angl.	anglický	véd.	védký

Seznam časopisů (zkratk)

častěji citovaných v seznamech literatury

AO_r = Archiv orientální (Praha)
 Baltistica (Vilnius)
 BPTJ = Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego (Kraków)
 BSL = Bulletin de la Société de linguistique (Paris)
 IJAL = International Journal of American Linguistics (Baltimore)
 IF = Indogermanische Forschungen (Berlin)
 Journal of Indo-European Studies (Hattierburg, USA)
 Kratylos. Kritisches Berichts- und Rezensionsorgan für indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft (Wiesbaden)
 KZ = Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen (Göttingen)
 LF = Listy filologické (Praha)
 Lg = Language (Baltimore)
 Lingua (Haarlem — Amsterdam)
 Lingua Posnaniensis (Poznań)
 Linguistique balkanique = Balkansko ezikoznanie (Sofia)
 Münchener Studien zur Sprachwissenschaft (München)
 NTS = Norsk tidsskrift for sprogvidenskap (Oslo)
 SaS = Slovo a slovesnost (Praha)
 SPFFBU = Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity (Brno)
 Sprache = Die Sprache. Zeitschrift für Sprachwissenschaft (Wien)
 VJa = Voprosy jazykoznanija (Moskva)
 Word (New York)
 Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft (Berlin)
 ZslPh = Zeitschrift für slavische Philologie (Heidelberg)

Transliterace

Z technických důvodů bylo nutno zavést v transliteraci slov jednotlivých indo-evropských jazyků některá zjednodušení:

STAROINDIČTINA

Dlouhé *r* zůstává bez zvláštního označení, rovněž tak slabičné *l*. Místo velární a palatální nosovky je všude *n*, místo anusváru pouhé *m*.

Pořadí liter (glosář!):

a ā i ī u ū r e ai o au k kh g gh č ěh j ĵh ṭ ṭh ḍ ḍh ṇ t th d dh n p ph b bh m y r l v ś š s h (samohlásky *e, ai, o, au* jsou vždy dlouhé; *ĵ* je znělá palatální afrikáta dž; *ṭ, ṭh, ḍ, ḍh, ṇ* jsou tzv. cerebrály; *h* je slabě artikulované *ch*)

AVESTA

U samohlásek *e, o, ə* se nerozlišuje kvantita. Místo *γ, δ* se píše *g, d*, nosovky (kromě *m*) jsou transliterovány pouhým *n*, zvláštní grafém pro koncové *t* pouhým *t*. Epenetické vokály jsou vysazeny normálními typy.

Pořadí liter:

a ā e ə o a q i ī u ū k x g ě ĵ t ḍ d p f b w n m y v r s z š ž h x^w (*x, ḍ* jsou neznělé frikativy)

ŘEČTINA

Řecká abeceda je důsledně transliterována do latinky (*ϑ = th, υ = ů, φ = ph, χ = kh*). Ostrý přídech je přepsán jako *h*. Přízvuky označujeme jen tam, kde je to nutné.

Pořadí liter:

a b g d e z ē th i k l m n ks o p r s t u ph kh ps ō

GERMÁNSKÉ JAZYKY

Pořadí liter:

a b ḅ c d ḍ e ē f g g h h^w i j k l m n o ō q p r s t þ (th) u ū w y z (got. *ei = ī, ai = ē, au = ō*)

LITEVŠTINA

Přízvuky označujeme jen tam, kde je to nutné.

Pořadí liter:

a q b c ě d e e ē f g h i ĳ y j k l m n o p r s t u y ū v z ž (grafémy *a, e, i, y* označují v současném jazyce dlouhé samohlásky, *ē = ē, y = ī*)

Rekonstruované protoindoevropské formy jsou psány kurzívními verzálkami (§ 2.3). Vedle toho užíváme verzálek jako symbolů různého druhu. Verzálky v kurzívě (*C, V, T, S* atd.) reprezentují jednotlivé třídy fonémů (souhlásky, samohlásky atd. — § 4.2). Verzálky v antikvě zpravidla symbolizují morfémy nebo gramémy: *R* = kořen, *S* (zpravidla s indexy *a, g, t, m, p*) = sufix, *P* = prefix, *Au* = augment; *E, I, A* (zpravidla s exponenty $+ - 0$) označují pádové gramémy (§ 5.1.3), *A* (s indexy *p, o, m*) gramémy vidu (§ 8.1.1), *M* (s indexy *r, p, v*) gramémy způsobu (§ 8.1.2), *T* (s indexy *ps, aor, 3mpt*) gramémy času (§ 8.4.3.1), *A, P, S, R, M* (bez indexů a exponentů) gramémy diateze (§ 8.6.5). Pouze v dodatku II označují *P, S, O* větné členy. Kombinace *PS, RS, DS, OS* označují ablautové stupně (§ 4.3).

Indoevropské jazyky

1 Indoevropskými (indogermánskými) jazyky mluví lidé převážně bílého plemene ve všech pěti světadílech (v Evropě, Americe a Austrálii naprostá většina, v Asii značná část, v Africe malá část obyvatelstva), celkem téměř 2 miliardy. Jde o nejvýznamnější jazykovou rodinu, jak co do počtu mluvčích, tak i co do politického a kulturního významu příslušných jazyků.

1.1 Současné indoevropské jazyky

Současné indoevropské jazyky tvoří pět velkých skupin: j. indické, íránské, slovanské, germánské a románské. Mimo tyto velké skupiny patří do ide. rodiny ještě tři izolované jazyky (arménský, řecký a albánský) a dvě drobné skupiny (j. baltské a keltské).

1.1.1 Indické (indoárské) jazyky: hindský (se dvěma spisovnými variantami: hindí a urdu), bengálský, máratský, pandžábský, gudžarátský, oriya, nepálský, sinhalský, ásamský, sindhí, cikánský (v diaspoře) aj.

1.1.2 Íránské jazyky: perský, tádžický, afghánský (pašto), kurdský, beludžský, osetský aj.

1.1.3 Slovanské jazyky: ruský, ukrajinský, běloruský, polský, lužický (dvě varianty: hornolužická a dolnolužická), český, slovenský, srbochrvátský, slovinský, bulharský a makedonský.

1.1.4 Germánské jazyky: anglický, německý, jidiš, nizozemský, frízský, afrikánský, švédský, dánský, norský, islandský a farörský.

1.1.5 Románské jazyky: portugalský, španělský, katalánský, francouzský, italský, rétorománský, rumunský, moldavský a makedorumunský.

1.1.6 Arménský jazyk se dvěma spisovnými variantami: východní (SSSR) a západní (Arméni v diaspoře).

1.1.7 Řecký jazyk se dvěma spisovnými variantami: „čistá ř.“ (kathareousa) a „lidová ř.“ (dēmotikē).

1.1.8 Albánský jazyk se dvěma hlavními dialektami: gegským a toskickým. Současný spisovný j. je založen na toskickém d.

1.1.9 Baltské jazyky: litevský a lotyšský.

1.1.10 Keltské jazyky: irský (spolu s angličtinou státní j. Irské republiky, jako dorozumívacího prostředku ho však užívá jen malá část obyvatelstva), skotský, kymerský (velšský) a bretoňský.

1.2 Indoevropské jazyky minulosti

Vedle těchto živých jazyků patří do ide. rodiny značné množství starých jazyků, dochovaných v písemných památkách (literárních a epigrafických) různého stáří: zhruba od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. do poloviny 2. tisíciletí n. l. (kdy začíná současné vývojové stádium většiny ide. jazyků). Jde většinou o jazyky literární, uměle upravované a kodifikované (i když ne do té míry jako současné spisovné jazyky), neskytající věrný obraz mluveného jazyka oněch dob. — Starší indoevropské jazyky lze rozdělit do devíti skupin:

1.2.1 Indoíránské jazyky

Ve vývoji indických a íránských jazyků (doložených památkami od konce 2. tisíciletí př. n. l.) rozlišujeme tři fáze: starou, střední a novou. Indické a íránské j. první fáze (staroindické a staroíránské) jsou si navzájem tak blízké, že tu můžeme mluvit o jediné ide. větvi: indoíránské (árské).

1.2.1.1 Staroindický jazyk známe ve dvou literárních variantách:

1° Védština je jazyk nejstarších indických literárních památek („védské“ literatury), vzniknuvších ještě v době, kdy staroindická nářečí byla v běžném úzu (1200—500 př. n. l.?).

2° Sanskrt (klasický s.) je jazyk staroindických eposů a bezpočtu děl klasické a poklasické literatury, vzniknuvších v době, kdy široké vrstvy obyvatelstva Indie mluvily už dialekty mladší vývojové fáze (s. funguje dodnes jako literární a do jisté míry i mluvený jazyk u jistých skupin obyvatelstva Indie!). — Rozdíl mezi oběma variantami je tudíž jednak chronologický, jednak je dán rozdílem nářečníchází; dále je tu rozdíl ve stupni kodifikace (sanskrt je více kodifikován než védština) a v množství středioindických prvků (v sanskrtu je těchto „prákratismů“ více než ve védštině).

1.2.1.2 Středioindické jazyky („prákrty“) nenavazují přímo na dochované staroindické jazyky, ale jsou pokračováním nedoložených sti. dialektů (jiných než ty, jež byly zází védštiny a sanskrtu). Jazyky tohoto dlouhého období (500 př. n. l. až 1000 n. l.) náležejí třem časovým vrstvám: 1° Archaické prákrty: páli (jazyk nejstarších buddhistických památek), jazyky nápisů krále Ašóky (3. stol. př. n. l. — nejstarší písemné památky indických jazyků!) a tzv. hybridní sanskrt (tj. archaické střind. dialekt, zpětně — nesprávně — převáděný do sanskrtu). — 2° Literární prákrty (vyhrazené pro úzce vymezené literární žánry — hlavním literárním jazykem zůstával sanskrt): mágadhi, maháráštri, paišáci aj. — 3° Prákrty nejmladší vrstvy, tzv. apabhramša. — Jen o některých prákrtech lze konstatovat, že jsou vývojovými předstupni konkrétních novioindických jazyků (§ 1.1.1), ve většině případů přímá návaznost chybí.

1.2.1.3 Ze staroíránského období jsou dochovány (dosti fragmentárně) dva jazyky: Avesta je jazyk svodu posvátných spisů Zoroastrova náboženství téhož názvu (vlastní název uživatelů jazyka neznáme, rovněž jeho lokalizace činí potíže).

Nejstarší části tohoto svodu jsou psány zvláštním dialektem — gáthovým (7.—6. stol. př. n. l.). Staroperština je jazyk klínopisných epigrafických památek Achaimenovské říše (6.—4. stol. př. n. l.). Jen z vlastních jmen známe jazyky Skytů a Sarmatů (sev. od Černého moře).

1.2.1.4 Stredoíránské j. (památky hlavně z 1. tisíciletí n. l.): středoperský j. (dvě varianty: arsakovské a sásánovské pehleví), sogdijský j., sacký j. aj. — Zjevná návaznost je u perštiny (stará — střední — nová); pokračováním sogdijštiny je novoíránský j. yaghnobí (Pamír). V ostatních případech není návaznost zřejmá.

1.2.2 Tocharština je jazyk buddhistických památek, nalezených ve Východním (Čínském) Turkestánu. Jde o nouzové označení: skutečný název jazyka a jeho uživatelů neznáme. Památky jsou psány dvěma dosti odlišnými dialekty, označovanými zpravidla A („východotocharský“) a B („západotocharský“); pocházejí nejspíše z 5.—7. stol. n. l. Jazyk zanikl zjevně v návalu turkotatarských kmenů.

1.2.3 Anatolské j.

Takto nazýváme řadu ide. jazyků, doložených památkami z Malé Asie, vesměs z doby před zač. n. l. Anatolské j. starší vrstvy jsou psány jednak klínovým písmem, jednak zvláštním hieroglyfickým písmem: hethitština (památky z archívu v Boghazkale, 16.—13. stol. př. n. l.), luvijština (malá část textů z téhož archívu), palajština (několik textů z téhož archívu), hieroglyfická luvijština (hieroglyfická hethitština — památky hlavně z 10.—7. stol. ze sev. Sýrie). — Anatolské j. mladší vrstvy jsou psány písmem řecké provenience; jsou doloženy z 6.—4. stol. př. n. l., a to jen fragmentárně: lydština, lykijština, karština aj. — Existuje — jak se zdá — návaznost mezi staršími a mladšími anatolskými jazyky: mezi luvijštinou a lykijštinou a snad i mezi hethitštinou a lydštinou.

1.2.4 Řečtina

Je doložena v množství variant (zčásti literárních jazyků, zčásti místních dialektů, doložených epigraficky). Jazyk nejstarších nápisů, psaných zvláštním slabičným písmem (lineární písmo B) se nazývá mykénština (15.—13. stol. př. n. l.). Po dlouhé pauze pak následují Homérový básně a nejstarší nápisy (8. stol.?), psané písmem západosemitského původu. Jazyky a nářečí této epochy tvoří čtyři skupiny: 1° nářečí dórská, 2° aiolská, 3° arkadokyperská, 4° iónská. V literatuře se uplatnila zejména nářečí iónské skupiny: homérský j. (staroiónský dialekt Malé Asie + prvky aiolské a dórské) a attičtina (nářečí Athén). Attičtina představuje jakousi standardní starořečtinu (formy označené zkratkou ř. jsou attické!), jež postupně vytlačila z literárního úzu ostatní dialekty a stala se pak — v poněkud pozměněné podobě — kolem zač. n. l. jazykem všech Řeků (koiné = obecná řečtina). Tento jazyk zůstal s jistými změnami v literárním užívání po celý středověk a přežívá vlastně až do dneška (kathareousa — § 1.1.7). Mluvená obecná řečtina se mezitím organicky vyvíjela (střední řečtina, novořečtina — démotiké).

1.2.5 Ostatní indoevropské jazyky Balkánu a Malé Asie.

Balkánský poloostrov obývaly vedle Řeků četné další ide. kmeny, z jejichž jazyků se nám dochovaly jen chatrné zbytky: vlastní a místní jména, glosy a několik kratičkových nápisů. Starší jazykověda zjednodušeně rozlišovala illyrské kmeny (jazyky) na západě a thrácké kmeny (jazyky) na východě. Ve skutečnosti tu šlo minimálně o čtyři různé ide. skupiny: 1° thrácké j., 2° dácké (dákomyzské) j., 3° makedonský j., 4° illyrské j. (bez venetštiny, messapštiny a liburnštiny), 5° (?) liburnský j. Tyto jazyky byly později překryty latinou a řečtinou (nebo snad až slovanštinou?). Jediným jejich pozůstatkem (vedle substrátových prvků v rumunštině) je albánština (§ 1.1.8); vzhledem k minimálním informacím o starých ide. jazycích Balkánu, jakož i k tomu, že albánštinu známe jen v její novější podobě (od 16. stol.), nelze rozhodnout, který z oněch starých jazyků je jejím předkem (jedni ji považují za pokračování illyrského dialektu, jiní dáckého). — S těmito ide. jazyky Balkánu patrně souvisí některé jazyky Malé Asie, jež zjevně nepatří k anatolské větvi: frygický (fryžský) j. (nápis z 6. stol. př. n. l.—1. stol. n. l.) aj. Východně od Frygů jsou historickými zprávami doloženi Arméni již od 6. stol. př. n. l., jejich jazyk však známe teprve z památek 5. stol. n. l. (staroarménský j.). Spojitost arménštiny se zmíněnými ide. jazyky (fryžským, thráckým) je pravděpodobná, je však těžko prokazatelná jednak vzhledem k nedostatku památek oněch jazyků, jednak i proto, že arménština, doložená z mnohem pozdější doby, prodělala již ve svém prehistorickém vývoji radikální změny.

1.2.6 Jazyky staré Itálie

V 1. tisíciletí př. n. l. skýtala Itálie po etnické a jazykové stránce velmi pestrý obraz. Vedle řečtiny a keltských j., importovaných do Itálie teprve v historické době, nachází se na její půdě jazyky (častěji jazykové zbytky) neméně než devíti různých skupin. Pomineme-li jazykové zbytky ligurské, rétské, sikanské a jazyk (nebo jazyky) tzv. picénských nápisů, o nichž se obvykle tvrdí, že jsou neindoevropské, zbývá etruština (pokládána některými jazykovědci za ide. jazyk anatolské větve) a pět zjevně indoevropských jazykových skupin: 1° venetština, 2° messapština, 3° oskoumberské (sabelské) jazyky, 4° latina (s blízkým příbuzným jazykem Falisků) a 5° sikulština. První dva jazyky, doložené poměrně značným počtem krátkých nápisů, byly dříve řazeny k illyrské větvi (§ 1.2.5); dnes je venetština (sv. Itálie) obecně pokládána za zvláštní ide. jazyk a totéž snad platí i o messapštině (jv. Itálie). Zbývající tři skupiny tvoří podle mínění některých jazykovědců jedinou ide. větev — italickou. V současné době opustila většina badatelů tuto teorii a pokládá latinu a oskoumberské j. za dvě samostatné ide. větve; nedostatečně (hlavně vlast. jmény) doložená sikulština stála snad blíže k latině.

1.2.6.1 Kmeny mluvící oskoumberskými jazyky zaujímaly původně značnou část střední a jižní Itálie. Pouze dva z těchto jazyků známe poněkud lépe (z poměrně dlouhých nápisů z 2. pol. 1. tisíciletí př. n. l.): umberštinu (stř. Itálie) a oskičtinu (již. Itálie). Mnohem menší byla původně oblast latiny. Ta však — v souvislosti

s politickým vývojem — vytlačila do konce starověku z užívání všechny ostatní staroitalské jazyky a rozšířila se daleko za hranice Itálie. Zatímco literární (kodikovaná) forma tohoto jazyka zůstala bez podstatných změn v užívání až do nové doby, plně důležité funkce v nejrůznějších sférách (latina klasická — středověká — moderní), vyvíjela se jeho mluvená forma (lidová latina = protorománský j.; § 1.3.9) v 2. pol. 1. tisíciletí n. l. postupně v jednotlivé románské j. (§ 1.1.5): stará franština (památky od 9. stol.), stará italština (od 10. stol.), stará španělština (od 12. stol.) a další. Mnohé z dialektů lidové latiny se ovšem nevyvinuly v samostatné jazyky, buď proto, že dříve nebo později zanikly (latina v Africe, ve větší části Balkánu), anebo proto, že jejich nositelé se nezkonstitovali v samostatný národ: provensálština (ve středověku samostatný literární j., dnes spíše dialekt francouzštiny), sardština (dnes spíše dialekt italštiny) apod.

1.2.7 Keltské jazyky

V době kolem r. 300 př. n. l. obývaly keltské kmeny velmi rozsáhlé území v západní a střední Evropě, v Itálii a dokonce i na Balkáně a v Malé Asii. O keltských jazycích tohoto období víme ovšem velmi málo: vedle vlastních jmen je zachováno jen několik krátkých nápisů z Francie a Španělska, jež lze připsat Keltům (galské a keltiberské jazykové zbytky). V následujících staletích byly keltské j. z největší části překryty jednak latinou, jednak germánskými j.; v 2. pol. 1. tisíciletí n. l. se keltsky mluvilo jen na britských ostrovech a v protilehlé Bretani. Teprve z této doby máme zachovány souvislé památky keltských jazyků, prodělavších mezitím velmi složitý vnitřní vývoj. Doložené keltské j. tvoří dvě podskupiny: goidelskou a britonskou. — 1° Goidelské j.: irština stará (4.—9. stol.), střední (10.—16. stol.) a nová (§ 1.1.10), skotština (od 16. stol.), manxský j. (vymřel nedávno). 2° Britonské j.: kymersština (velština) stará (9.—11. stol.), střední (12.—15. stol.) a nová, kornština (od 12. stol., dnes mrtvá), bretonština stará (od 9. stol.) a nová.

1.2.8 Germánské jazyky

Ve starších příručkách se mluví o původním rozdělení Germánů na tři skupiny: severní, východní a západní. Podle novějších výzkumů se Germáni v nejstarší době dělili pouze na dvě skupiny: skandinávskou a kontinentální. Na samém začátku naší éry došlo k migraci části skandinávských Germánů na kontinent a tím ke vzniku východogermánské skupiny. Východogermánské kmeny (Gótové, Vandalové, Burgundi aj.) podnikly v době tzv. stěhování národů daleká tažení do střední a západní Evropy a dokonce i do Afriky, založily na troskách římské říše nové státní útvary, záhy se však rozplynuly v mnohem početnějším románském obyvatelstvu. Z jejich jazyků se souvisle zachovala pouze góttština (4. stol.). — První jazykové památky severní germánské pocházejí z doby, kdy tvořila ještě nediferencovaný celek (runové nápisy praseverské — 3.—6. stol. n. l.). Jazyk pozdějších památek (do 12. stol.) se nazývá staroseverský; postupnou jeho diferenciací vznikají

jazyky staroislandský, staronorský, starošvédský a starodánský (od 13. stol.).

1.2.8.1 Složitější cestou šel vývoj jazyků kontinentálních Germánů. Rozhodujícími faktory tu byla migrace části těchto kmenů do Británie (5. stol. n. l.) a vznik velkých kmenových celků (svazů): saského, franského, alamanského a bavorského. — Jazyk „anglosaských“ kmenů, jež okupovaly postupně Británii, je doložen už od 8. stol.: staroanglický j. Jeho pokračováním je j. středoanglický (12.—15. stol.) a novoanglický (§ 1.1.4). Blíže příbuzný staré angličtině je j. starofříský (13.—15. stol.); v současné době je možno fríštinu pokládat spíše za dialekt nizozemštiny, resp. němčiny. Gros kontinentálních (západogermánských) dialektů dalo dlouhým vývojem vznik němčině a nizozemštině. Ještě před vznikem nejstarších písemných památek proběhla ve větší části těchto dialektů důležitá hlásková změna, sloužící jazykovědcům jako základní kritérium při klasifikaci západogermánských jazyků: druhé posunutí souhlásek. Tato změna nastala v dialektech Sasů a části Franků: j. starosaský (9.—12. stol.) a starodolnofranský (8.—11. stol.). Pokračováním starosaského j. je j. středodolnoněmecký, pokračováním starodolnofranského j. středonizozemský a novonizozemský (§ 1.1.4). Termín starohornoněmecký je souhrnné označení jazyka nejstarších památek (8.—11. stol.) posunujících dialektů Franků, Alamanů a Bavorů (starobavorský atd.). Další vývojové stupně jsou j. středohornoněmecký (12.—15. stol.) a novohornoněmecký (= německý), zahrnující mezi své dialekty i nejmladší vývojovou fází dolnoněmeckého jazyka (který od 17. stol. přestal fungovat jako spisovný).

1.2.9 Baltské a slovanské jazyky

Starší jazykověda tu nezřídka mluvila o jediné ide. větvi — baltoslovanské. I když nesdílíme tento názor (viz § 1.3.6), přece spojujeme výklad o baltských (§ 1.1.9) a slovanských (§ 1.1.3) jazycích v jednom odstavci (vzhledem ke geografické situaci, historickému společenství uživatelů těchto jazyků atd.).

1.2.9.1 Kmeny mluvící baltskými jazyky zaujímaly v minulosti mnohem rozsáhlejší území než dnes. Z jazyků těchto kmenů, podlehnulých později slavizaci nebo germanizaci, se nám — ovšem jen fragmentárně — zachoval jediný: pruština (stará pruština), doložená několika památkami z 14.—16. stol. Jiné starší jazyky této skupiny neznáme: litevština a lotyšština jsou doloženy až od 16. stol., tedy vlastně až ve své nejnovější podobě.

1.2.9.2 Slovanské j. se tradičně dělí na tři skupiny: jižní, východní a západní. Jižní skupina je reprezentována především nejstarší vývojovou fází makedonského (bulharskomakedonského) jazyka — staroslověnštinou (od 9. stol.). Tento j. fungoval po dlouhou dobu jako kulturní jazyk u většiny Slovanů, a to v několika lokálních variantách (církevní slovanština ruská, česká, bulharská apod.). Vývojové předstupy ostatních slovanských j. jsou doloženy až z pozdější doby: stará srbština a charvátština od 12. stol., stará slovinština od 10.—11. stol., stará

ruština (společný předstupeň všech pozdějších východoslovanských j.) od 11. stol.; historické předstupy západoslovanských j. mají památky od 13. (stará čeština) a 14. stol. (stará polština). K západoslovanské skupině patřily též jazyky polabských Slovanů, jež přežily až do 18. stol. (památky tohoto polabského j. se zachovaly ze 17.—18. stol.).

1.3 Prehistorie indoevropských jazyků

Starší jazykověda vysvětlovala vznik ide. větví a jednotlivých jazyků jednoduchým způsobem: postupným štěpením původně jednotného ide. prajazyka. Klasičkou verzí této teorie nacházíme u německého lingvisty A. Schleichera (1821—1868; tzv. Stammbaumtheorie): indoevropský prajazyk se nejdříve rozštěpil na větev ariogrékoitalickou a germanobaltskoslovanskou; první z nich se dále štěpila na větev árskou a grékoitalickou, druhá na germánskou a baltoslovanskou atd. Podle jiného (dodnes značně rozšířeného) pojetí ide. rodokmenu se prajazyk nejdříve rozštěpil na větev satemovou (společný předstupeň j. árských, slovanských, baltských atd.) a kentumovou (řečtina, j. italické, germánské atd.); srov. § 3.1.1.2.1. Vedle těchto různých variant teorie rodokmenu se záhy objevily i kritické připomínky, vycházející mj. z pozorování vývoje živých dialektů (teorie vln apod.). Kritika se zaměřila zejména na teorie spojující v jeden celek dvě ide. větve — teorie o italokeltské a baltoslovanské jednotě, v novější době pak jsou dokonce vyslovovány pochybnosti o homogenitě jednotlivých větví — především jazyků italických (§ 1.2.6), ale i řečtiny, arménštiny apod. Objevila se dokonce teorie, jednostranně zdůrazňující integrační procesy ve vývoji ide. jazyků a pokládající všechny historické ide. skupiny za produkt pozdějšího vývoje (V. Pisani).

1.3.1 Kritika teorie rodokmenu v její klasické podobě je nepochybně oprávněná: vývoj jazyků si nelze představit jako nepřetržitý diferenciací proces — řetězec po sobě následujících větvení. Nelze ovšem a priori zcela vyloučit možnost rozštěpení jazykového společenství na dva nebo více areálů, vyvíjejících se pak ve dvě nebo vícera samostatná jazyková společenství. I v historii ide. jazyků nepochybně docházelo k takovému vývoji, jak o tom koneckonců svědčí i pozdější historie jednotlivých jazyků. Na druhé straně svědčí ovšem celá řada faktů o tom, že jednotlivé ide. skupiny a jednotlivé jazyky nevznikly prostou diferenciací, ale že v jejich genezi hrály důležitou úlohu také integrační procesy — míšení a slévání různých jazykových strát indoevropských i neindoevropských. V následujících odstavcích se pokusíme stručně načrtnout obraz vývojových procesů, jež podle našeho soudu vedly ke stavu popsanému v §§ 1.2—1.2.9.2.

1.3.2 Vycházíme z předpokladu, že prvním krokem v tomto vývoji bylo rozštěpení indoevropského společenství na dva nářeční areály: východní a západní. Je třeba

zdůraznit, že toto společenství zřejmě nebylo absolutně jednotné ani v předcházejícím období: bylo tu množství kmenových dialektů, lišících se v detailech gramatické struktury a lexika, plynule přecházejících jeden v druhý a nevytvářejících ještě výrazně ohraničené areály. — Teorie o primárním štěpení ide. společenství na východní a západní skupinu (přičemž se do východní skupiny řadí předstupeň řečtiny) není nová: byla formulována již několikrát, ovšem s odvoláním na fakta především z oblasti lexika, příp. hláskosloví. Podle našeho soudu hovoří v její prospěch především morfologické argumenty, v první řadě rozdílný vývoj slovesného systému v obou skupinách (§§ 8.4.4n.). — Časově lze tuto první velkou diferenciaci situovat přibližně do doby kolem r. 3000 př. n. l. Toto datování vychází ze dvou úvah: 1° Je třeba najít kompromis mezi tradičním datováním rozchodu ide. kmenů (2000 př. n. l.) a novými teoriemi, jež posunují počátky diferenciacie do mnohem dávnější doby. 2° Mezi touto první diferenciací a rozpadem východní skupiny musela uběhnout doba dostatečně dlouhá k dovršení zmíněných už morfologických změn.

1.3.3 Toto období relativní jednoty východního nářečního areálu mohlo trvat maximálně tisíc let. Jeho konec je datován příchodem prvních Indoevropanů do egejské oblasti, jež většina archeologů klade do doby kolem r. 2000 př. n. l. Toto datum tudíž představuje terminus ante quem pro odštěpení tzv. protoiónštiny (základní složky pozdějšího řeckého jazyka) od zbývajících dialektů východoindoevropského areálu. V těchto dialektech pak došlo k důležité hláskové změně — k přechodu palatálních velár v sykavky (§ 3.4.1.2). Pro datování další diferenciacie východoindoevropského areálu jsou směrodatné jednak indoíránské jazykové zbytky v Přední Asii (15.—14. stol. př. n. l.) a snad i v severočernomořské oblasti, jednak archeologické datování příchodu indoárských kmenů do Indie (14.—13. stol. př. n. l.). K oddělení indoíránsčiny od zbytku východoindoevropských dialektů muselo tudíž dojít ještě v 1. polovině 2. tisíciletí př. n. l. V indoíránských j. nejsou patrné stopy míšení různých ide. dialektů; na půdě indického subkontinentu ovšem došlo k míšení s jazyky staršího obyvatelstva (drávidskými, austroasiatskými). Tento faktor spolu s geografickou izolací způsobil to, že další vývoj indických j. šel zcela jinou cestou než vývoj íránských j. (ze současného hlediska jsou to dvě zcela samostatné ide. větve).

1.3.3.1 Za zbytkové dialekty východoindoevropského areálu můžeme pokládat některé fragmentárně doložené jazyky Balkánu a Malé Asie: thrácký, fryžský aj. Nejnovější bádání ukazuje, že fryžské památky nejsou jazykově jednotné: zčásti tu jde o dialekt(y) západoindoevropské provenience, zčásti východoindoevropské (thrácké?). Migrace balkánských kmenů do Malé Asie v 13.—12. stol. př. n. l. je historický fakt. Východoide. dialekt „fryžských“ památek je patrně totožný se základní složkou pozdější arménštiny (§ 1.1.6); na formaci tohoto svérázného ide. jazyka se patrně podílela i řada dalších složek: neindoevropská (urartská, jihokavkazská?), anatolská (§ 1.2.3), západoide. složka „fryžských“ památek, posléze pak silná složka íránská.

1.3.3.2 Za smíšený jazyk můžeme pokládat též řečtinu. Často se zdůrazňuje, že rozdíly mezi řeckými dialekty jsou tím větší, čím hlouběji sestupujeme do minulosti. Byla dokonce vyslovena domněnka, že hlavní řecké dialekty nevznikly diferenciací jednotné prařečtiny, ale reprezentují jazyky různých vln indoevropských kolonistů (V. Pisani). S několika vlnami ide. kolonistů v egejské oblasti počítají ostatně i archeologové: nejstarší (iónská) přišla patrně z východu, nejmladší (dórská) ze severozápadu. Někteří jazykovědci řadili řečtinu k západoide. jazykům (vzhledem k jejímu „kentumovému“ charakteru), jiní k východoindoevropským. Nápadné shody řecko-indoíránské v oblasti slovesné flexe mluví spíše pro druhé řešení (§ 8.4.4), jiné rysy (poměrně jednoduchá jmenná flexe apod.) ji ovšem sblíží s jazyky západního areálu. Východisko lze najít právě v domněnce o míšení východo- a západoindoevropské složky; spojování jednotlivých řeckých dialektů s konkrétními ide. jazyky (iónštiny s hethitštinou, aiolštiny s oskoumberštinou) je ovšem problematické. Za současného stavu bádání lze pouze konstatovat, že je tu základní složka východní proveniencí („protoiónština“), vedle ní pak složka (nebo složky) západní proveniencí (nejspíše dialekty protoillyrské skupiny — § 1.3.7.3). Z východní složky pochází základní gramatická struktura řečtiny, především její složitý slovesný systém. Za východní rys můžeme pokládat aspiráty *ph*, *th*, *kh* na místě třetí série okluzív (§§ 3.1.2—3.1.2.2.1, 3.4.2.1), vývoj souhlásek na konci slov (viz níže) aj. Západní složce řečtiny bychom mohli připsat mj. zjednodušení deklinace (např. zánik pádu s příponou *-phi* — § 5.2.2.6). Je pravděpodobné, že vliv konzervativních západních dialektů vedl k vývojové retardaci řečtiny, jež je ještě v době kolem zač. n. l. ve srovnání s indoíránskými j. velmi archaická. Někde snad došlo tímto vlivem dokonce k restituci staršího stavu (restituce *-s* ve všech pozicích — § 3.4.4.9).

1.3.3.3 Svůj podíl na formaci řečtiny měly nepochybně i substrátové jazyky původního obyvatelstva egejské oblasti. Jazyk těchto tzv. Pelasgů byl dříve pokládán za neindoevropský; v současné době řada jazykovědců pokládá tento jazyk za zvláštní ide. dialekt, blízký thráctině (§ 1.3.7.1). Objevil se i názor, že jde spíše o superstrát! V každém případě je však třeba počítat v Egeidě i s existencí neindoevropských jazyků; sem patrně patří i dosud nerozluštěné texty z Kréty. Vliv těchto substrátových jazyků (ať už indoevropských nebo neindoevropských) se markantně projevil v řeckém lexiku.

1.3.4 Západoindoevropský areál se rozpadl — patrně až na konci první poloviny 2. tisíciletí př. n. l. — na tři skupiny: západoevropskou (protokeltskou), stredo-evropskou (protoillyrskou) a východoevropskou (protobaltskou). Společenský vývoj totiž probíhal na západě pomaleji než na východě, kde byl urychlen kontaktem s vyspělými civilizacemi Přední Asie. V Evropě (kromě Egeidy) tehdy ještě neexistovaly žádné větší politické celky a nebyly tu patrně ani větší celky jazykové: velkému počtu drobných kmenů odpovídal velký počet západoide. kmenových dialektů. V době tohoto západoide. jazykového společenství došlo k řadě důležitých změn v oblasti slovesné flexe (§§ 8.4.5n.), výrazně odlišujících západoide. jazyky od výcho-

doindoevropských. Další rozdíly jsou v oblasti jmenné flexe a lexika; z hláskových jevů je možno pokládat za západní rys znělé frikativy (resp. okluzívy) na místě třetí série souhlásek (§§ 3.4.2.1.2—3).

1.3.5 Západoevropská (protokeltská) skupina zahrnovala dialekty, z nichž později vzešly jazyky keltské, germánské a latina (románské j.). Každá z těchto pozdějších ide. větví má svůj osobitý charakter: Latinská vznikla časným odštěpením jednoho dialektu (nebo malé skupiny dialektů); germánská vykryštovala za neznámých okolností, ale zřejmě až v pozdním období na okraji západoevropského areálu. Keltská konečně představuje zbytkové, ne plně integrované dialekty této skupiny. K takovému chápání keltské větve nabádá řada faktů: chybění většiny typických rysů pozdějších keltských j. v galských jazykových zbytecích, velké rozdíly mezi goidelskou a britonskou skupinou atd. Příčiny tohoto stavu je patrně třeba hledat v časném rozptýlení protokeltských kmenů: první keltská vlna přišla do Británie snad už v 8. stol. př. n. l., na Iberský poloostrov v 7. stol., už předtím však „Keltové“ obývali rozsáhlé území v západní a střední Evropě. Tento prehistorický etnický celek absorboval podle všeho i složky jiného původu (§ 1.3.7.2) aj. K rozsáhlejší integraci došlo patrně až na britských ostrovech: řadu charakteristických rysů jazyků ostrovních Keltů je možno připsat předindoevropskému substrátu (substrátovému jazyku blízkému iberštině a berberským j.).

1.3.5.1 Zvláště složitě probíhal vývoj na apeninském poloostrově. Někteří badatelé tu počítají s existencí raněindoevropské vrstvy, zanechavší stopy zejména v latinském lexiku. Hmatatelnější jsou předindoevropské j. staré Itálie: ligurština a réťština na severu, jazyk tzv. picénských nápisů ve střední Itálii, sikanština na Sicílii. Etruština byla naproti tomu importována do Itálie až později, patrně z Malé Asie (V. Georgiev ji pokládá za indoevropský j. anatolské skupiny). Předkové Latinů přišli do Itálie nejpozději v 13. stol. př. n. l., o něco později přišli — patrně z Balkánského poloostrova — kmeny mluvící oskoumberskými dialekty. Po nich (kolem r. 1000) následovaly venetské a messapské kmeny (§ 1.2.6). Poslední ide. vlna, jež podstatně změnila etnickou strukturu staré Itálie, byla keltská invaze v 5. stol. př. n. l. Začátkem integračního procesu byl kontakt protolatinštiného dialektu s oskoumberskými dialekty; toto vzájemné působení rovnocenných partnerů se teprve později změnilo v expanzi latiny na úkor oněch dialektů. Jednostrannější charakter měl už kontakt latiny s venetštinou, messapštinou a keltskými j. Jazyková integrace začala ovšem ještě před politickou expanzí Říma: svou úlohu tu sehrály jazyky dvou nejkulturnějších skupin staré Itálie — etruština a řečtina. Tímto způsobem vznikl staroitalský jazykový svaz, jehož jádro tvořilo to, čemu se mnohdy říká italské j. (§ 1.2.6).

1.3.5.2 Za jakých okolností a kdy se zformovala germánská větev, je prozatím těžko rozhodnout. Ve své historické podobě činí tyto jazyky dojem poměrně sourodého celku, jisté jevy nicméně mohou svědčit o podílu cizích složek na etnogenezi Germánů (řada etymologicky nejasných slov, posunutí souhlásek — § 3.4.2.2). Zdá

se, že germánština vznikla integrací několika okrajových dialektů západoevropské skupiny, a to v kontaktu s dialekty východoevropské skupiny. Takto lze nejnázat vyložit společné rysy germánštiny na jedné straně s latinou a keltskými j., na druhé straně s baltskými a slovanskými jazyky.

1.3.6 Rovněž sounáležitost jazyků, jež řadíme do východoevropské (protobaltské) skupiny západoide. areálu, je evidentní: baltské a slovanské j. jsou si natolik blízké, že bývají dokonce pokládány za jednu ide. větev. Jiní ovšem tuto baltoslovanskou teorii odmítají a vykládají shody mezi oběma větvemi jako důsledek integrace. V posledních letech se řada badatelů kloní k názoru, že praslovanštinu je třeba chápat jako okrajový dialekt protobaltského nářečního areálu. Tato formulace představuje patrně nejlepší řešení starého sporu o existenci či neexistenci baltoslovanské jednoty. — Praslovanština patrně vykrystalizovala někde na jižním okraji východoevropského (protobaltského) areálu, a to v souvislosti s kontaktem protobaltských dialektů s nářečními východoindoevropské skupiny, tj. s nářečními íránských kmenů, které pronikly do oblasti severně od Černého moře v 8.—7. stol. př. n. l. Toto stěhování můžeme pokládat za terminus post quem pro formaci slovanských jazyků. Íránskému vlivu lze přičíst řadu typických rysů fonologické a morfologické struktury slovanských jazyků — teoreticky vzato všechno to, čím se slovanština (a zčásti i baltština) výrazně liší od jiných západoindoevropských jazyků: změna palatálních velár v sykavky (§ 3.4.1.2), *s* > *š* (§ 3.4.1.5.2), paradigmaticizace lokativu pl. (§ 5.3.8.2), rozvoj duální flexe (§ 5.3.8.3), vznik složené deklinace adjektiv (§ 5.6.2.1) aj. Základní předpoklad takového působení — vzájemná blízkost a podobnost struktury — byl v tomto případě zřejmě dán: praslovanština musela mít ještě v době kolem zač. n. l. velmi archaický charakter; hlavní hláskové změny, jež pronikavě změnilly její tvářnost, nastaly patrně až později. Co se týká íránských j., dosvědčují achaimenovské nápisy 6. stol. ještě poměrně archaický stav; lze právem soudit, že okrajové íránské dialekty téhož období byly přinejmenším stejně starobylé. Není vyloučeno, že se na etnogenezi Slovanů podílely i jiné složky, především venetská (§ 1.3.7.2).

1.3.6.1 Dochované baltské jazyky představují pozůstatky neúplně integrovaného protobaltského areálu. Tento areál byl podle svědectví místních jmen velmi rozsáhlý, kterážto okolnost spolu s kulturní zaostalostí a chyběním větších politických celků zbrzdily integrační proces: rozdíly mezi litevštinou a pruštinou jsou tak značné, že se upouští od rekonstrukce baltského prajazyka (typu praslovanštiny). Většina protobaltských dialektů byla během doby převrstvena šířícími se slovanskými jazyky; i ty baltské j., jež přežily, však podlehly silnému adstrátovému vlivu slovanštiny.

1.3.7 Vedle uvedených dvou západoindoevropských nářečních skupin počítáme ještě s existencí třetí skupiny — středoevropské („protoillyrské“). Radíme sem jazyky těch kmenů a etnických skupin, o nichž buď víme, že žily na Balkánském poloostrově a v přiléhajících částech střední Evropy, anebo předpokládáme, že odtud

přišly do svých historických sídel (§ 1.2.5). Zařazení jazyků do této skupiny je tudíž dáno převážně kritérii historickými a geografickými; leč i to málo, co víme o struktuře těchto jazyků, svědčí o jejich zvláštním postavení v rámci velké západoindoevropské skupiny.

1.3.7.1 Také v rámci tohoto středoevropského (protoillyrského) areálu je možno počítat se vznikem větších celků — svazů. První takovýto svaz snad vznikl po proniknutí východoindoevropských kmenů na Balkán (kolem 1500 př. n. l.); zahrnoval vedle thráckých kmenů (§ 1.3.3.1) i kmeny protoillyrské provenience: Dáky, Myzy, Makedonce, Protofrygy aj. Thrácký vliv se dá vystopovat v jazyce a kultuře Dáků. Thrácké provenience je však nejspíše také základní složka arménštiny (§ 1.3.3.1); část kmenů zmíněného svazu se totiž v 13.—12. stol. př. n. l. přesunula do Malé Asie.

1.3.7.2 V severozápadní části protoillyrského areálu se o něco později zformoval venetský svaz; ten se někdy kolem r. 1000 př. n. l. za neznámých okolností rozpadl a venetské kmeny se rozptýlily do různých částí Evropy (název *Veneti* apod. se pak objevuje na různých místech). Některé se snad podílely na etnogenezi Keltů (§ 1.3.5), jiné na etnogenezi Slovanů (§ 1.3.6), zbytek pak nacházíme v severovýchodní Itálii. Přesnější informace máme jen o jazyce těchto italských Venetů (§ 1.2.6). Není vyloučeno, že venetského původu byla i první indoevropská vlna (předkeltská) na Iberském poloostrově (11. stol. př. n. l.).

1.3.7.3 Balkánského (tj. protoillyrského) původu jsou zjevně i jihoitalské Messapiové (§ 1.2.6). Rovněž západní složka řečtiny (§ 1.3.3.2) je nejspíše protoillyrské provenience. Ze severovýchodu přišli do Itálie — jak se zdá — také nositelé oskouberských dialektů. — Označení „illyrské“ ponecháváme pouze pro ty dialekty středoevropské skupiny, jež zbyly po odštěpení všech uvedených jazyků v severozápadní části Balkánu, tedy neintegrované zbytky příslušné skupiny (j. liburnský aj.). Ze všech jazyků tohoto areálu přežil až do našich dnů jediný — albánština (§ 1.1.8). Její základní složka je nejspíše dáckého původu (mnoho nerománských prvků v rumunštině se dá vysvětlit z albánštiny!), vedle toho je tu nepochybně i složka „illyrská“, a velmi silná složka románská. Albánština tedy představuje — podobně jako arménština — silně smíšený reliktní jazyk.

1.3.8 Potíže činí zařazení anatolských j. a tocharštiny. O anatolských j. tvrdili někteří jazykovědci, že se oddělily od indoevropského prajazyka daleko dříve než ostatní dialekty; tato tzv. indohethitská teorie je dnes většinou odmítána. Pravděpodobnější je, že se anatolské j. oddělily velmi časně od dialektů východoindoevropského areálu a vyvíjely se pak pod silným vlivem neindoevropského substrátu (tzv. protochatského j., příbuzného snad pozdějším kavkazským jazykům). Míšení různých indoevropských složek tu nelze prokázat, na druhé straně však nelze rekonstruovat jednotný anatolský prajazyk. — Tocharština činí spíše dojem jazyka, v němž se slily různé indoevropské a neindoevropské složky (souhláskový systém, deklinace neindoevropského typu). Základní složka byla pravděpodobně

západoevropská (hledají se styčné body s baltskými a slovanskými j.). Více světla v této otázce zjedná snad až budoucí bádání.

1.3.9 Klasifikační schéma starých a nových indoevropských j. vyhlíží tudíž asi takto:

STARÉ		NOVÉ	
stupeň integrace →		vznikuvší pozdější diferenciací	reliktové
↑ stejnorodost	anatolské?		
		*indoíránština	indické íránské
	baltské		litevština lotyština
		*praslovanština	slovanské
	keltské		írština atd.
		*pragermánština	germánské
	illyrské?		
		venetština?	
	řecké dialekty	řečtina (koiné)	novorečtina
	italické	protorománština	románské
	thrácko-dácký svaz		albánština arménština
	tocharština?		

LITERATURA (§§ 1.1—1.3.8)

- Altheim F., Geschichte der lateinischen Sprache (Frankfurt/M., 1951)
 Ancient Indo-European Dialects (Berkeley 1966)
 Bonfante G., I dialetti indoeuropei (Napoli 1931)
 Brandenstein W., Die erste „indogermanische“ Wanderung (Wien 1936)
 Cimo chowski W., Stanowisko języka Ilirów bałkańskich w ie. rodzinie językowej. (in) *Lingua Posnan.* 18 (1975), s. 9—28
 Cowgill W., More Evidence of Indo-Hittite. (in) *Proceedings of the 11th Congress of Linguists (1972) II*, s. 557—570

- Džaukjan G. B., Armjanskij i drugije indoeuropejskije jazyki (Jerevan 1970)
 Erhart A., Zum Problem der baltisch-slavischen Spracheinheit. (in) *SPFFBU A 6* (1958), s. 123—130
 Erhart A., Geneze indoevropských jazyků — diferenciacie či integrace. (in) *LF 99* (1976), s. 193—206
 Georgiev V., Issledovanija po sravnitel'no-istoričeskomu izučeniju indoeuropejskich jazykov (Moskva 1958)
 Georgiev V., Introduzione alla storia delle lingue indeuropee (Roma 1966)
 Gornung B. V., O balto-slavjanskom jazykovom i etničeskom jedinstve. (in) *VJa 1958*, č. 3, s. 55—62
 Haas O., Armenier und Phryger. (in) *Linguistique balkanique III*. 2 (1961), s. 29—65
 Haas O., Messapische Studien (Heidelberg 1962)
 Ivanov V. V.—Toporov V. N., K postanovke voprosa o drevnejšich otnoščenijach baltijskich i slavjanskich jazykov. (in) *Doklady IV. Meždunar. s'jazda slavistov (Moskva 1958)*, s. 1—41
 Kammenhuber A., Die Stellung des Hethitisch-Luwischen innerhalb des Urindogermanischen. (in) *Handbuch der Orientalistik, Abt. I, Bd. 2, Lief. 2 (Leiden 1969)*, s. 335—357
 Klimas A., Some Questions Concerning the Relationship of Baltic and Slavic. (in) *Actes du Xe congrès intern. des linguistes IV (Bucuresti 1967)*, s. 689—710
 Krahe H., Sprache und Vorzeit (Heidelberg 1954)
 Makajev E. A., Problema indoíranskogo jazykovogo jedinstva. (in) *VJa 1971*, č. 3, s. 7—20
 Mažiulis V., Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (Vilnius 1970)
 Meillet A., Les dialectes indo-européens (Paris 1922²)
 Milewski T., Differenzierung der indoeuropäischen Sprachen. (in) *Lingua Posnan.* 12/13 (1968), s. 21—54
 Milewski T., The Relation of Messapic within the IE Family. (in) *Symbolae ling. in honorem J. Kuryłowicz (Wrocław 1965)*, s. 204—219
 Pisani V., Die Entwicklung der ägäischen Linearschrift und die griechischen Dialekte. (in) *Rheinisches Museum* 98 (1955), s. In.
 Pisani V., Die indoeuropäischen Sprachen in Griechenland und in Italien. (in) *Lingua Posnan.* 7 (1959), s. 25—46
 Pisani V., Indogermanisch und Europa (München 1974)
 Pedersen H., Le groupement des dialectes indo-européens (København 1925)
 Porzig W., Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets (Heidelberg 1954) [základní dílo!]
 Schmid W. P., Alteuropäisch und Indogermanisch (Wiesbaden 1968)
 Schmid W. P., Indogermanische Modelle und osteuropäische Frühgeschichte (Mainz 1978)
 Schmitt-Brandt R., Die Herausbildung der slavischen Sprachen. (in) *Donum indogermanicum (Heidelberg 1971)*, s. 224—243
 Schmoll U., Die vorgriechischen Sprachen Siziliens (Wiesbaden 1958)
 Schmoll U., Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens (Wiesbaden 1959)
 Sravnitel'naja grammatika germanskich jazykov I (Moskva 1962)
 Tovar A., Die späte Bildung des Germanischen. (in) *Flexion und Wortbildung (Wiesbaden 1975)*, s. 346—357
 Vraciu A., Rassuždenija o dako-myzijskom substrate rumynskogo jazyka. (in) *Linguistique balkanique* 8 (1964), s. 15—45

1.4 Vztahy indoevropských jazyků k jiným jazykovým rodinám

Otázka vztahu ide. jazyků k jiným rodinám bývá formulována dvojnásobem: Vznikly ide. jazyky — spolu s jinými historickými rodinami — rozpadem nějakého pradávného jazykového kmene (tedy diferenciací), nebo představují produkt míšení (integrace) různorodých složek? Teorii prvního typu je celá řada. Přirozeně jsou ide. jazyky nejčastěji uváděny v souvislosti se sousedními jazykovými rodinami — jednak uralskou, jednak semitohamitskou. Nechybějí však ani jiné domněnky: teorie o příbuznosti ide. jazyků s kartvelskými (jihokavkazskými) j., s korejštinou, tibetočínskými j. apod. Tzv. nostratická teorie, kterou zastávají zejména někteří sovětská jazykovedci (Illič-Svityč aj.), spojuje dokonce v jeden celek (nostratický neboli boreální „velekmen“) většinu jazykových rodin Evropy, západní Asie a severní Afriky (jazyky indoevropské, uralské, altajské, drávidské, jihokavkazské a semitohamitské). — Méně časté jsou úvahy na druhé téma. Tak např. se objevila domněnka, že ide. jazyky vznikly míšením prvků uralských a kavkazských (Uhlenbeck, Trubetzkoy).

1.4.1 Nejpravděpodobnější ze všeho těchto teorií je ta, jež počítá s existencí tzv. indouralského kmene, jehož rozpadem vznikly jazyky indoevropské a uralské (Collinder, Čop aj.). U teorií, jež počítají s ještě širšími souvislostmi, je stupeň hypotetičnosti přirozeně větší: doba, jež uplynula od rozpadu těchto hypotetických jazykových společenství, je tak dlouhá, že se nutně vytratila většina známek původní sounáležitosti příslušných jazyků (zejména v oblasti gramatické stavby). Zvláštní pozornost si však zaslouží zmíněná už nostratická teorie, jež hloubkou zpracování materiálu srovnávaných jazyků a metodologickou čistotou převyšuje všechny dosavadní domněnky tohoto druhu. Proto na konci jednotlivých kapitol stručně shrneme hlavní výsledky, k nimž zatím došla (§§ 3.7—3.7.3, 4.8, 5.7, 7.7). Některé z těchto závěrů se liší od těch, k nimž jsme dospěli vnitřní rekonstrukcí: čtenář tak má možnost konfrontovat výklady přibližně stejného stupně hypotetičnosti.

1.4.2 O tom, že existují jisté spojitosti mezi jednotlivými jazykovými rodinami, nemůže být nejmenších pochyb. Je ovšem velmi nesnadné rozhodnout, které ze zjištěných shod svědčí o prapříbuznosti a které o dávných kontaktech („míšení“). Jak ukazuje vývoj indoevropských jazyků (§§ 1.3n.), je třeba počítat i pro dávnější minulost s oběma procesy — diferenciací a integrací. Hlavním předpokladem dalších pokroků v bádání na tomto poli je intenzivní historickosrovnávací studium jednotlivých neindoevropských skupin. Je mj. třeba definitivně objasnit vztahy mezi jednotlivými altajskými skupinami (o jejichž sounáležitosti dodnes mnozí pochybují), dále vztahy jihokavkazských j. k severokavkazským skupinám apod. Zejména je však nutné aplikovat v širším měřítku metodu vnitřní rekonstrukce: jen tak lze proniknout při zkoumání jazyků uralských, altajských, jihokavkazských aj. do té časové hloubky, do jaké už dospělo bádání o jazycích indoevropských. Konfrontace

takto rekonstruovaných jazykových stavů může podle našeho soudu podstatně přispět k řešení „nostratického problému“.

LITERATURA (§§ 1.4—1.4.2)

- Collinder B., Sprachverwandschaft und Wahrscheinlichkeit (Uppsala 1964)
Collinder B., Indo-Uralisch — oder gar Nostratisch? (in) *Antiquitates indogermanicae* (Innsbruck 1974), s. 363—376
Cuny A., Invitation à l'étude comparative des langues indo-européennes et des langues chamito-sémitiques (Bordeaux 1964)
Čejka M., Cesta k rekonstrukci nostratického slovníku a gramatiky. (in) *SPFFBU A 27* (1979), s. 35—43
Čop B., *Indouralica* (Ljubljana 1974)
Dol'gopolskij A. B., Gipoteza drevnejšego rodstva jazykovych semej Eurazii. (in) *VJa 1964*, č. 2, s. 53—63
Erhart A., Jak klasifikovat jazyky? (in) *SPFFBU A 27* (1979), s. 21—33
Erhart A.—Lamprecht A., K otázce vztahů indoevropských jazyků k jiným jazykovým rodinám. (in) *SaS 28* (1967), s. 385—393
Illič-Svityč V. M., Opyt sravnenija nostratičeskich jazykov. *Sravnitel'nyj slovar I* (Moskva 1971), II (1976)
Joki A. J., *Uralier und Indogermanen* (Helsinki 1973)
Klimov G. A., Obščeeindoevropskij i kartvelskij. (in) *VJa 1978*, č. 4, s. 18—22
Lamprecht A.—Čejka M., Zamyšlení nad příbuzností jazykových rodin a nad slovníkem nostratických jazyků Illiče-Svityče. (in) *SPFFBU A 22—23* (1974—1975), s. 221—234
Lamprecht A.—Čejka M., *Indoevropské jazyky a nostratická teorie V. M. Illiče-Svityče*. (in) *SaS 36* (1975), s. 62—69
Palmaitis M. L., Prajazyk — genetičeskaja ili kontaktnaja obščnosť? (in) *VJa 1978*, č. 1, s. 51n.
Trubetzkoy N. S., Gedanken über das Indogermanenproblem. (in) *Acta linguistica 1* (1936), s. 81n.

II. Cíle a metody indoevropské srovnávací jazykovědy

2 Úkolem indoevropské srovnávací jazykovědy je osvětlit vývoj indoevropských jazyků — jak vnější (formování jednotlivých skupin, jazyků a dialektů), tak i vnitřní (vznik gramatické struktury, její vývoj, vývoj lexika atd.). Toto diachronické zkoumání indoevropských jazyků není samoúčelné: nevede pouze k popisu starších jazykových stavů, resp. k jejich rekonstrukci, skýtá zároveň důležité informace o vývoji společnosti uživatelů příslušných jazyků, o její materiální a duchovní kultuře, o vývoji myšlení (diachronická jazykověda je hlavním zdrojem informací o vývoji lidského myšlení v nejdávnějších dobách!), na druhé straně pak možnost sledovat vývoj jazyka v průběhu dlouhých časových intervalů a vyvozovat závěry o obecných zákonech a tendencích regulujících tento vývoj.

2.1 Vývoj indoevropských jazyků lze jen z menší části sledovat přímo, na základě starších písemných památek; z větší části je nutno tento vývoj rekonstruovat. Soubor metodických postupů, jež jazykověda k tomu účelu používá, se nazývá historickosrovnávací metoda (metoda vnější rekonstrukce). Historickosrovnávací metoda byla vypracována v 19. století, doznává však i v současné době další zdokonalování a zjemňování. Jejím důležitým doplňkem se stala metoda vnitřní rekonstrukce: v tomto případě nedocházíme k rekonstrukci staršího stavu srovnávaním různých jazyků, ale dospíváme k ní na základě důkladné analýzy faktů jediného jazyka, příp. rekonstruovaného jazykového stavu (v ide. jazykovědě jde zejména o tento druhý případ). — Bližší poučení o historickosrovnávací metodě a metodě vnitřní rekonstrukce lze najít v dále uvedené literatuře.

LITERATURA (§§ 2.—2.1)

- Anttila R., *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics* (New York 1972)
Hoenigswald H. M., *Language Change and Linguistic Reconstruction* (Chicago 1960)
Katičić R., *A Contribution to the General Theory of Comparative Linguistics* (The Hague 1970)
Keiler A. R., *A Reader in Historical and Comparative Linguistics* (New York 1972)
Klimov G. A., *Voprosy metodiki sravnitel'no-genetičeskich issledovanij* (Leningrad 1971)
Kłyckow G. S., *Teorija rozwoju języka i językoznawstwo historyczno-porównawcze* (Warszawa 1975)
Kuryłowicz J., *Methods of Internal Reconstruction*. (in) *Proceedings of the 9th intern. congress of Linguists* (1962), s. 9—30
Lehmann W. P., *Einführung in die historische Linguistik* (Heidelberg 1969)
Makajev E. A., *Obščaja teorija sravnitel'nogo jazykoznanija* (Moskva 1977)

- Meillet A., *La méthode comparative en linguistique historique* (Oslo 1925)
Meillet A., *Linguistique historique et linguistique générale* (Paris 1926)
Paul H., *Prinzipien der Sprachgeschichte* (Halle 1920)
Serebrennikov B. A., *Verojatsnostnyje obosnovanija v komparativistike* (Moskva 1974)
Smirnickij A. I., *Sravnitel'no-istoričeskij metod* (Moskva 1955)
Voprosy metodiki sravnitel'noistoričeskogo izučeniija indoevropskich jazykov (Moskva 1956)

2.2 Starší jazykověda se při rekonstrukci prehistorického jazykového stavu dopouštěla simplifikace, rozlišujíc v podstatě jen dvě prehistorická stadia: stadium skupinových prajazyků (stav praslovanský, pragermánský atd.) a stadium indoevropského prajazyka (stav indoevropský). Označení „indoevropský“ se tak dostávalo tvarům různého stáří a různé lokální proveniencie: jak vyplývá z poznámek v §§ 1.3n., trvalo „indoevropské“, stadium velmi dlouho (1500—3000 let) a ide. jazykový areál byl v tomto období již silně rozrůzněn. V prehistorii jednotlivých ide. jazyků by se vlastně mělo rozlišovat 4—5 vývojových fází a rekonstruované tvary by se měly pokud možno přesně chronologicky zařazovat (relativní chronologie vývoje gramatického systému). Např. při úvahách o prehistorickém vývoji slovanských jazyků by se měly rozlišovat tyto fáze:

1. praslovanská (těsně před konečnou diferenciací sl. jazyků)
2. předslavanská = východoevropská (protobaltská)
3. západoindoevropská
4. indoevropská (těsně před první diferenciací ide. areálu)
5. protoindoevropská

Rozlišení těchto fází není ovšem ve všech případech možné: u jazyků, jež nevznikly sekundární diferenciací (latina, řečtina, keltské j., baltské j.), splývají fáze 1 a 2, u indoíránských j. fáze 2 a 3, u anatolských j. dokonce fáze 1, 2 a 3 apod.

2.3 Rekonstrukce nejbližší prehistorické fáze (stavu praslovanského, pragermánského apod.) nečiní zvláštní potíže a míra pravděpodobnosti je tu ve většině případů velmi vysoká. Rekonstrukce se tu uskutečňuje ve všech plánech jazykového systému: v plánu fonologickém (rekonstruuje se do značné míry i fonetické realizace fonémů), morfologickém, lexikálním (velký počet skutečných lexikálních jednotek) i syntaktickém. — Větší problémy vyvstávají při rekonstrukci fází 2—4: míra pravděpodobnosti je tu menší, v mnoha případech nelze určit relativní chronologii tvarů (z důvodů objektivních nebo subjektivních). Co se týká zvukového plánu, lze rekonstruovat jen systém fonémů (v mnoha případech bez možnosti stanovit jejich fonetické realizace), v oblasti lexika se rekonstruuje z větší části jen kořeny, pouze v omezené míře slova (kmeny); velké potíže činí rekonstrukce syntaktických vzorců. — Problém sui generis představuje rekonstrukce tzv. protoindoevropského stavu (5. fáze). Byla mnohými jazykovědci odmítána jako „glotogonické spekulace“. Většinou se však dnes pokládá za důležitou součást historickosrovnávacího bádání. Nejde tu vlastně o jazykový stav v jistém časovém bodu: rekonstrukcí protoindoevropského stavu rozumíme pokusy vysvětlit genezi gramatického systému

období před první velkou diferenciací (3000 př. n. l.), počátky jednotlivých gramatických kategorií a prvotní funkce morfémů sloužících k jejich označení. Pozornost badatelů se tu soustřeďuje na centrální plán jazykového systému — morfologický; rekonstruujeme jistý inventář (nikoli systém!) morfémů a formulujeme přitom i některé hypotézy o inventáři protoindoevropských fonémů. Nevyhňeme se přirozeně úvahám o vzniku ide. ablautu, o prvotní funkci přízvuku apod. K závěrům o protoide. stavu nám slouží především metoda vnitřní rekonstrukce (§ 2.1).

2.4 Naše úvahy o struktuře ide. jazyků se budou přirozeně týkat především prehistorických fází 2—4 (fáze 1 jen v malé míře). Rekonstruované formy náležející tomuto „indoevropskému“ období budou podle potřeby výslovně označeny jako před slovanské (východoevropské), západoindoevropské apod. anebo jen zkratkou ide. — tam, kde jejich časové zařazení vyplývá z kontextu, nebo tam, kde stanovení relativní chronologie není možné nebo nutné (při úvahách o hláskovém systému apod.). Rekonstruované protoindoevropské formy jsou zpravidla psány verzálkami.

2.5 Základní indoevropéistická literatura

V následujícím seznamu literatury jsou uvedeny jednak základní indoevropéistické příručky jednak i některé práce týkající se jednotlivých ide. větví (pokud věnují více místa indoevropéistickým výkladům):

- Adrados F. R., *Linguística indoeuropea* I, II (Madrid 1975)
Baudiš J., *Struktura jazyků indoevropských* (Bratislava 1932)
Brugmann K.—Delbrück B., *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* I—II/1—3 (Strassburg 1897—1916²) [základní dílo!]
Brugmann K., *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen* (Berlin 1903)
Hirt H., *Indogermanische Grammatik* I—VII (Heidelberg 1921—1937)
Krahe H., *Einleitung in das vergleichende Sprachstudium* (Innsbruck 1970)
Kuryłowicz J., *Problèmes de linguistique indo-européenne* (Wrocław 1977)
Lockwood W. B., *Indo-European Philology* (London 1969)
Meillet A., *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes* (Paris 1937⁸)
Schmalstieg W. R., *Indo-European Linguistics. A New Synthesis* (University Park, PA, 1980)
Savčenko A. N., *Sravnitel'naja grammatika indoevropskich jazykov* (Moskva 1974)
Szemerényi O., *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft* (Darmstadt 1970; rus. překlad Moskva 1980)
- Burrow T., *The Sanskrit Language* (London 1955)
Erhart A., *Struktura indoíranských jazyků* (Brno 1980)
Grundriss der iranischen Philologie I. 1 (Strassburg 1895)
Horálek K., *Úvod do studia slovanských jazyků* (Praha 1962²)
Lewis H.—Pedersen H., *A Concise Comparative Celtic Grammar* (Göttingen 1937; rus. překlad Moskva 1954)
Meillet A., *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique* (Wien 1936)
Meillet A., *Le slave commun* (Paris 1934²; rus. překlad Moskva 1951)

- Proznan V. P., *Paleobalkanskije jazyki* (Moskva 1978)
Novotný F., *Latinská mluvnice III — Doplnky* (Praha 1946)
Prokosch E., *A Comparative Germanic Grammar* (Philadelphia 1939)
Rix H., *Historische Grammatik des Griechischen* (Darmstadt 1976)
Schwyzer E., *Griechische Grammatik* I (München 1939)
Sravnitel'naja grammatika germanskich jazykov I—IV (Moskva 1962—1966)
Stang C. S., *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen* (Oslo 1966)
Stolz F.—Schmalz F.—Leumann M.—Hofmann J. B., *Lateinische Grammatik* (München 1928)
Sturtevant E. H., *A Comparative Grammar of the Hittite Language* (New Haven 1951²)
Thumb A., *Handbuch des Sanskrit* I/1—2 (Heidelberg 1958—1959³)
Wackernagel J.—Debrunner A., *Altindische Grammatik* I, II/1—2, III (Göttingen 1896—1957)
Windekens A. J., *Morphologie comparée du tokharien* (Louvain 1944)
Windekens A. J., *Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes* I (Louvain 1976)

III. Fonologie

3 V této kapitole budou ukázány cesty, jež vedou k rekonstrukci indoevropského hláskového stavu (fonologického systému) a zčásti též jeho protoindoevropského předstupně. Ve většině případů tu nemohou být rozlišeny vývojové stupně ide. „prajazyka“ (fáze 2—4). V další části si všimneme změn, jimiž tento systém prošel v jednotlivých ide. větvích. Odstavce věnované ide. přízvuku představují vlastně přechod k následující kapitole (morfonologie).

3.1 Souhlásky

Vzhledem k převážně fonologickému charakteru rekonstrukce starších ide. fází (§ 2.3) spočívá rekonstrukce indoevropského konsonantismu především ve stanovení fonologických rozdílů (protikladů), jež se v konsonantickém subsystému uplatňovaly. K základnímu fonologickému rozdílu „konsonantický : nekonzonantický“ (resp. „vokalický : nevokalický“) viz ještě §§ 3.3.5.4—5; další základní distinktivní vlastnosti souhlásek jsou „místo artikulace“ a „způsob artikulace“.

3.1.1 Při stanovení rozdílů co do místa artikulace vycházíme z těchto hláskových responzí:

	sti.	ř.	lat.	gót.	lit.	stsl.
1	<i>p</i>	<i>p</i>	<i>p</i>	<i>f</i>	<i>p</i>	<i>p</i>
2	<i>b</i>	<i>b</i>	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>b</i>
3	<i>t</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	<i>þ</i>	<i>t</i>	<i>t</i>
4	<i>d</i>	<i>d</i>	<i>d</i>	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>d</i>
5	<i>k; ě</i>	<i>k</i>	<i>c</i>	<i>h</i>	<i>k</i>	<i>k, ě</i>
6	<i>g, ě</i>	<i>g</i>	<i>g</i>	<i>k</i>	<i>g</i>	<i>g, ž</i>
7	<i>š</i>	<i>k</i>	<i>c</i>	<i>h</i>	<i>š</i>	<i>s</i>
8	<i>ř</i>	<i>g</i>	<i>g</i>	<i>k</i>	<i>ž</i>	<i>z</i>
9	<i>k, ě</i>	<i>p, t, k</i>	<i>qu</i>	<i>h^w</i>	<i>k</i>	<i>k, ě</i>
10	<i>g, ě</i>	<i>b, d, g</i>	<i>v, gu</i>	<i>q</i>	<i>g</i>	<i>g, ž</i>

Příklady:

(1) sti. *panča*, ř. *pente*, gót. *fimf*, lit. *penki*, stsl. *petъ* (§ 6.1.1); sti. *pitr-*, ř. *patēr*, lat. *pater*, gót. *fadar*; sti. *svapna-*, ř. *hupnos*, lat. *sopiō*, stsev. *svefn*, lit. *sapnas*, stsl. *szpati*; (2) sti. *bala-*, ř. *beltiōn*, lat. *dē-bilis*, stsl. *bolъbъ*; lat. *labor*, -i, gót. *slēpan*, stsl. *slabъ*; (3) sti. *tanu-*, ř. *tanus*, lat. *tenuis*, stsev. *þunnr*, stsl. *tanъkъ*; sti. *vartati*, lat. *vertō*, gót. *wairþan*, lit. *vartyti*, stsl. *vratiti*; (4) sti. *daša*, lat. *decem*, ř. *deka*, gót. *taihun*, lit. *dešimt*, stsl. *desętъ* (§ 3.4.1.2); sti. *veda*, ř. *oida*, lat. *videō*, gót. *wáit*, stprus. *waidimai*, stsl. *viděti*; (5) sti. *kraviš-*, ř. *kreas*, lat. *cruor*, stsev. *hrár*, lit. *kraujas*, stsl. *krъbъ*; lat. *cūdō*, sthn. *houwan*, lit. *kauti*, stsl. *kovati*; (6) ř. *geranos*, lat. *grūs*, sthn. *kranuh*, lit. *gervė*, stsl. *žeravъ*; sti. *sthaḡayati*, ř. *stegō*, lat. *tegō*, stsev. *þekja*, lit. *stogas*, stsl. *o-stęgъ*; (7) sti. *śata-*, ř. *he-katon*, lat. *centum*, gót. *hund*, lit. *šimtas*, stsl. *szto* (§ 3.4.1.2); ř. *kardā*, lat. *cōr*, gót. *hairtō*, lit. *širdis*, stsl. *srędbce*; sti. *viš-*, ř. *oikos*, lat. *vīcus*, gót. *weihs*, lit. *viš-pats*, stsl. *vъsbъ*; (8) sti. *ĵānāti*, ř. *gignōskō*, lat. *co-gnōscō*, gót. *kann*, lit. *žinoti*, stsl. *znati*; sti. *aĵati*, ř. *agō*, lat. *agō*, stsev. *aka*; lat. *grānum*, gót. *kaurn*, lit. *žirnis*, stsl. *zrъno*; sti. *mĵati*, ř. *amelgō*, lat. *mulgeō*, stangl. *melcan*, lit. *milžti*, csl. (r.) *mъlzu*, *mlěsti*; (9) sti. *čatur-*, ř. *tettares* (hom. *pisures*), lat. *quattuor*, lit. *keturi*, stsl. *četyrě* (§ 3.4.1.1.1); sti. *ka-*, ř. *tis*, *ti*, lat. *quod*, *quid*, gót. *hwas*, lit. *kas*, stsl. *kъto*, *čъto*; sti. *sačate*, ř. *hepomai*, lat. *sequor*, gót. *saih^wan*, lit. *sekti*, stsl. *sokъ*; (10) sti. *ĵiva*, ř. *bios*, lat. *vīvus*, gót. *qius*, lit. *gyvas*, stsl. *živъ*; sti. *go-*, ř. *bous*, lat. *bōs*, sthn. *kuo*, lot. *guovs*, stsl. *goveđo*; sti. *gaččhati*, *agamat*, ř. *bainō*, lat. *veniō*, gót. *qiman*; ř. *adēn*, lat. *inguen*, stsev. *ōkkuenn*.

3.1.1.1 Responze uvedené sub 1—4 vedou k rekonstrukci ide. labiálních a dentálních souhlásek:

1. *p, 2. *b, 3. *t, 4. *d

Zatímco responze uvedené sub 1, 3, 4 jsou doloženy velkým množstvím spolehlivých slovních rovnic, je rekonstrukce znělé labiály *b vzhledem k nedostatku spolehlivých příkladů (jde tu o responze 2—3 ide. jazyků, výrazy expresivní povahy apod.) značně problematická a zakládá se v nemalé míře na postulátu symetrie systému (protiklad *tenuis* : *media* se uplatňuje ve všech ostatních artikulacích řadách).

3.1.1.2 Responze uvedené sub 5—10 připouštějí několikere řešení (problém indoevropských „gutturál“):

3.1.1.2.1 „Klasické“ (mladogramatické) řešení se třemi řadami ide. guturál:

5. *k, 6. *g — (čisté) veláry
7. **k̄*, 8. *ĝ — palatální veláry
9. **k^w*, 10. **g^w* — labioveláry

Na změnách, jimž podlely tyto tři řady ide. guturál, se zakládá dělení ide. jazyků na j. kentumové (řečtina, italické, keltské, germánské, anatolské j. a [?] tocharština) a satemové (indoíránské, baltské, slovanské j., arménština a albánština); viz § 1.3. V kentumových j. splynuly palatální veláry s čistými velárami, v satemových naopak splynuly labioveláry s čistými velárami, kdežto palatální v. se změnil v sykavky (§ 3.4.1.2).

3.1.1.2.2 Hlavní námitka vznášena proti klasické teorii je tato: vnitřní rekonstrukcí

nelze dojít k více než dvěma řadám ide. guturál (v kentumových j. k řadě velární a labiovelární, v satemových k řadě palatální a velární). Dále jsou vznášeny typologické námitky: současný výskyt vedlejší artikulace palatální a labiální je v živých jazycích extrémně vzácný. Poukazuje se též na případy, kdy za palatální veláry (rekonstruované na základě indoiránského stavu) mají baltština nebo slovanština *k*, *g*: sti. *ašman-* ~ lit. *akmuo*, stsl. *kamy*; sti. *hamsa-*, lit. *žasis* ~ sl. *gosp*; sti. *šru-*, sl. *slyšeti* ~ lit. *klausyti* aj. — Z těchto důvodů byla navržena jiná řešení (teorie počítající toliko se dvěma řadami guturál):

3.1.1.2.3 Rekonstrukce palatální a labiovelární řady (*k* : *k^w* atd.): palatální veláry se v kentumových j. depalatalizovaly, kdežto v satemových j. se zpravidla asibilovaly (> *š* atd.), za jistých okolností však mohly i zde podlehnout depalatalizaci (v sousedství *a*, *r*, *l*, disimilací nebo pod.); labioveláry zůstaly v kentumových j. zachovány, v satemových j. se delabializovaly.

3.1.1.2.4 Rekonstrukce velární a palatální řady (*k* : *k* atd.): v satemových j. zůstal tento rozdíl zachován (*k* > *š* atd.), v kentumových j. se projevil tendence k jeho defonologizaci, což mělo za následek labializaci velár (*k* → *k* → *k^w*).

3.1.1.2.5 Rekonstrukce velární a labiovelární řady (*k* : *k^w* atd.): v satemových j. došlo ještě v prehistorické době k palatalizaci velár před palatálními samohláskami (*ke* > *kie*, ale i *kle* > *k^wle* apod.), analogickým vyrovnáváním se pak *k*, *g* dostalo i do pozic před nepalatální samohlásky (fonologizace rozdílu *k* : *k* apod.).

3.1.1.2.6 V dalších výkladech budeme zpravidla operovat se třemi řadami ide. guturál. Činíme tak jednak vzhledem k praxi, jež stále převládá v příručkách slavistických, germanistických aj., jednak z důvodů, jež uvedeme v §§ 3.1.3.2, 3.1.3.5. Srov. též §§ 3.7.2—3.

LITERATURA (§§ 3.1.1.2.1—6)

- Gamkrelidze T.—Ivanov V. V., Rjady „guttural'nych“ v indoevropskom. Problema jazykov centum i satem. (in) VJa 1980, č. 5, s. 10—20, č. 6, s. 13—22
 Georgiev V., Issledovanija po sravnitel'no-istoričeskomu jazykoznaniju (Moskva 1958), s. 28—57
 Kuryłowicz J., Études indoeuropéennes (Kraków 1935), s. 1—26
 Kuryłowicz J., Phonologisches zum idg. Gutturalproblem. (in) Donum indogermanicum (Heidelberg 1971), s. 33—38
 Lehmann W. P., Proto-Indo-European Phonology (Austin 1952), s. 100—102
 Solta G. R., Palatalisierung und Labialisierung. (in) IF 70 (1965), s. 276—315
 Steensland L., Die Distribution der urindogermanischen sogen. Gutturale (Uppsala 1973)

3.1.2 Rozdíly to do způsobu artikulace jsou několikerého druhu: plozivý : sonanty (§§ 3.2n.), okluzivý : frikativy, zejména však neznělé : znělé, neaspirované : aspirované apod. V jednotlivých ide. jazycích je v tomto ohledu velmi různá situace: staroindický j. má čtyři série (*p* : *ph* : *b* : *bh*), tři série mají stará řečtina (*p* : *b* : *ph*), latina (*p* : *b* : *f*) a germánské j. (*p* : *b*/*b* : *f*), dvě série baltština a slovanština (*p* : *b*), tocharština dokonce jen jedinou sérii (*p*) (stranou necháváme sykavky a sonanty).

3.1.2.1 Při stanovení ide. rozdílu tohoto druhu vycházíme jednak z responzí uvedených již v § 3.1.2, jednak z těchto dalších responzí:

	sti.	ř.	lat.	gót.	lit.	stsl.
11	<i>bh</i>	<i>ph</i>	<i>f, b</i>	<i>b</i>	<i>b</i>	<i>b</i>
12	<i>dh</i>	<i>th</i>	<i>f, d, b</i>	<i>d</i>	<i>d</i>	<i>d</i>
13	<i>gh, h</i>	<i>kh</i>	<i>h</i>	<i>g</i>	<i>g</i>	<i>g, ž</i>
14	<i>h</i>	<i>kh</i>	<i>h</i>	<i>g</i>	<i>ž</i>	<i>z</i>
15	<i>gh, h</i>	<i>ph, th, kh</i>	<i>f, v, gu</i>	<i>w, g(w)</i>	<i>g</i>	<i>g, ž</i>
16	<i>ph</i>	<i>p, ph</i>	<i>p</i>	<i>f</i>	<i>p</i>	<i>p</i>
17	<i>th</i>	<i>t, th</i>	<i>t</i>	<i>þ</i>	<i>t</i>	<i>t</i>
18	<i>kh, čh</i>	<i>k, kh</i>	<i>c</i>	<i>h</i>	<i>k</i>	<i>k, č</i>

Příklady:

(11) sti. *bhrātṛ-*, ř. *phrātōr*, lat. *frāter*, gót. *brōþar*, lit. *brobis*, stsl. *bratŕ*; sti. *bharātī-*, ř. *pherō*, lat. *ferō*, gót. *bairan*, stsl. *brati*; sti. *nabhas-*, ř. *nephos*, lat. *nebula*, sthn. *nebul*, lit. *debesis*, stsl. *nebo*; (12) sti. *dhūma-*, ř. *thumos*, lat. *fūmus*, lit. *dūmai*, stsl. *dymŕ*; sti. *bodhati-*, ř. *peuthomai*, gót. *ana-biudan*, lit. *budėti*, stsl. *bŕdėti*; sti. *madhya-*, lat. *medius*, gót. *midjis*; sti. *rudhira-*, ř. *eruthros*, lat. *ruber*; lit. *raudas*, stsl. *rŕdrŕ*; (13) sti. *megha-*, ř. *omikhlē*, lit. *migla*, stsl. *mŕgla*; lat. *hostis*, gót. *gasts*, stsl. *gostŕ*; sti. *stighnoti-*, ř. *steikhō*, gót. *steigan*, lit. *steigtis*, stsl. *stignŕ*; (14) sti. *hima-*, ř. *kheimōn*, lat. *hiems*, lit. *žiema*, stsl. *zima*; sti. *lihati-*, ř. *leikhō*, lat. *lingō*, gót. *bi-laigōn*, lit. *liežti*, stsl. *lŕzati*; (15) sti. *hanti*, *ghnanti*, ř. *theinō*, *phonos*, lat. *dē-fendō*, lit. *ginti*, stsl. *ženoŕ*, *gŕnati*; sti. *gharma-*, ř. *thermos*, lat. *formus*, stsl. *gorėti*; sti. *dahati*, lat. *foveō*, lit. *degti*, stsl. *žego*; av. *snaežaiti*, ř. *neiphei*, lat. *niv-is*, *ninguit*, sthn. *snŕwan*, *gisnigan*, lit. *snigti*, stsl. *snęŕ*; (16) sti. *sphurati*, ř. *spairō*; sti. *sphya-*, ř. *sphēn*, sthn. *spān*; sti. *phena-*, lat. *spūma*, sthn. *feim*, lit. *spainē*, stsl. *pēna*; (17) sti. *asthāt*, ř. *estē*, lat. *stō*, sthn. *stān*, lit. *stoti*, stsl. *stati*; sti. *prthu-*, ř. *platus*, lit. *platus*; (18) sti. *khidati*, lat. *caedō*; sti. *čhinatti*, ř. *skhizō*, lat. *scindō*, lit. *skiesti*; sti. *čhāyā-*, ř. *skiā-*.

3.1.2.2 Starší jazykověda řešila tento problém jednoduše — promítnutím staroindického stavu do ide. prajazyka:

11. **bh*, 12. **dh*, 13. **gh*, 14. **gh*, 15. **g^wh*,
 16. **ph*, 17. **th*, 18. **kh* (*kh*, *k^wh*)

Pro ide. prajazyk byl tudíž postulován jednak fonologický rozdíl neznělé : znělé, jednak rozdíl neaspirované : aspirované.

3.1.2.2.1 Vzhledem k nedostatečnému počtu spolehlivých rovnic s neznělými aspirátami (jsou vlastně dosvědčeny jen staroindičtinou!), upouští většina jazykovědců v novější době od jejich rekonstrukce a počítá jen s třemi sériemi ide. okluzív (*p* : *b* : *bh* atd.); neznělé aspiráty bývají pokládány za produkt speciálního vývoje v indoáráských j. (§ 3.1.3.2.7). Proti takovéto rekonstrukci vznášejí ovšem mnozí

typologickou námitku: souhláskový subsystém typu $p : b : bh$ není doložen v žádném konkrétním jazyce! Této námitce můžeme čelit tím, že budeme pokládat bh , dh , gh (atd.) za pouhé grafické symboly, sloužící k označení třetí série ide. okluzív (neznajíce přitom skutečnou povahu protikladu $d : dh$ atd.); srov. ještě §§ 3.1.3.4n., 3.7.3.

3.1.2.3 Jak plyne z předcházejících poznámek, hrál fonologický rozdíl okluzívy : frikativy v ide. období nepříliš významnou úlohu. S jistotou lze rekonstruovat jedinou ide. frikativu, totiž sykavku s . Vzhledem k četným změnám, jimž sykavka s v jednotlivých ide. jazycích podléhala (§§ 3.4.1.1.5n.), má responze vedoucí k její rekonstrukci značně komplikovanou podobu:

sti. s , $š$, h = ř. s , h , 0 = lat. s , r = gót. s , z = lit. s , $š$ = stsl. s , $š$, ch

Příklady:

Sti. *sthita-*, ř. *statos*, lat. *stō*, sthn. *stān*, lit. *stoti*, stsl. *stati*; sti. *sapta*, ř. *hepta*, lat. *septem*, gót. *sibun*, lit. *septyni*, stsl. *sedmb*; sti. *vastra-*, ř. *esthos*, lat. *vestis*, gót. *wasti*; sti. *hamsa-*, ř. *khēn*, lat. *anser*, sthn. *gans*, lit. *žąsis*, stč. *hus*.

3.1.2.3.1 Lze rekonstruovat též znělou sykavku z , ale pouze jako kombinatorní variantu fonému $/s/$ v pozici před znělými okluzívami. Její střídnice v jednotlivých ide. jazycích jsou velmi různé (proto upouštíme od uvádění příslušných responzí): sti. *mīdha-*, av. *mižda-*, ř. *misthos*, gót. *mizdō*, stsl. *mъzda* (*zd); sti. *nīda-*, lat. *nīdus*, sthn. *nest*, lit. *lizdas*, stsl. *gnězdo* (*zd); sti. *majjati*, lat. *mergō*, lit. *mazgoti* (*zg) apod.

LITERATURA (§§ 3.1.2—3.1.2.3.1)

- Andrejev N. D., Periodizacija istorii indoeuropejskogo prajazyka (in) VJa 1957, č. 2, s. 6—8
 Erhart A., Nochmals zum indoeuropäischen Konsonantismus. (in) Zeitschrift für Phonetik 34 (1981), s. 401—409
 Gamkrelidze T. V.—Ivanov V. V., Rekonstrukcija sistemy smyčnych obščeeindoeuropejskogo jazyka. (in) VJa 1980, č. 4, s. 21—35
 Hermann E., Über das Rekonstruieren. (in) KZ 41 (1907), s. 27—32
 Hiersche R., Untersuchungen zur Frage der Tenues aspiratae im Indogermanischen (Wiesbaden 1964)
 Jakobson R., Typological Studies and their Contribution to Historical Comparative Linguistics. (in) Proceedings of the 8th intern. Congress of Linguists (1958), s. 17—25 (zvl. s. 23)
 Klyčkov G. S., Tipologičeskaja gipoteza rekonstrukcii indoeuropejskogo prajazyka. (in) VJa 1963, č. 5, s. 3—14
 Kortlandt, F., Proto-Indo-European Obstruents. (in) IF 83 (1978), s. 107—118
 Kuryłowicz J., Études indoeuropéennes (Kraków 1935), s. 46—53
 Lamprecht A., Der indoeuropäische Konsonantismus im Lichte der nostratischen Theorie. (in) SPFFBU A 24 (1976), s. 17—26
 Lamprecht A., Indoevropské okluzívy a nostratická teorie (se zřením k situaci v germánských jazycích, latině a řečtině). (in) SaS 39 (1978), s. 304—307
 Martinet A., Économie des changements phonétiques (Bern 1955), s. 115, 136
 Meillet A., Un suffixe indo-européen méconnu. (in) Symbolae Rozwadowski I (Kraków 1927), s. 105—108
 Peeters C., A Phonemic Definition of IE *bh*, *dh*, *gh*. (in) KZ 85 (1971), s. 1—4

Szemerényi O., The New Look of Indo-European. (in) Phonetica 17 (1967), s. 65—99 (zvl. s. 88n.)

Walde A., Die Verbindung zweier Dentale und tönendes z im Indogermanischen. (in) KZ 34 (1897), s. 461—535 (zvl. s. 466n.)

3.1.3 Indoevropský subsystém nesonantních souhlásek zahrnoval tudíž tyto fonémy:

p	b	bh	
t	d	dh	s
k	$ğ$	$ğh$	
k	g	gh	
k^w	g^w	g^wh	

Co se týká realizací (alofonů) těchto fonémů, lze předpokládat, že neznělé okluzívy měly aspirované varianty ($[ph]$, $[th]$, $[kh]$ atd. — jednak expresivní, jednak snad i kombinatorní), frikativa $/s/$ znělou variantu $[z]$.

3.1.3.1 Tento subsystém existoval ovšem jen v jistém časovém úseku: je třeba si jednak položit otázku, zda můžeme rekonstruovat ještě starší stav ide. konsonantismu, jednak se ptát, jakým směrem se tento postulovaný systém dále vyvíjel. Jednodušší je odpověď na tuto druhou otázku. Ide. konsonantismus, rekonstruovaný v právě uvedené podobě, lze časově situovat na konec obecněindoevropské fáze (4. — cca 3000 př. n. l.); po rozpadu ide. společenství na dva areály se pak vyvíjel rozdílným způsobem. Hlavní rozdíl snad byl v střídnicích za fonémy tradičně psané bh , dh , gh atd.): východní jazyky mají za ně skutečné aspiráty (sti. bh , ř. ph atd.), kdežto v západních jazycích se tyto fonémy nejspíše změnilly ve znělé frikativy (to platí i o předstupni baltštiny a slovanštiny: protiklad $b : b̄$, $d : d̄$ atd. byl snad defonologizován vlivem íránských jazyků); srov. dále §§ 3.4n.

3.1.3.2 Při úvahách o prehistorii ide. konsonantismu (rekonstrukci protoindoevropského hláskového stavu) vyvstává zpravidla na prvním místě otázka existence dalších fonologických jednotek (fonémů, jež v pozdějších vývojových fázích zanikly). Většina současných indoeuropeistů počítá s existencí tzv. laryngál v počtu 1—8 (různé varianty tzv. laryngální teorie); ke grafickému znázornění těchto protoide. fonémů se nejčastěji užívá symbolů $ə$ nebo H s různými indexy nebo diakritickými znaménky. Vzhledem ke způsobu, jehož hodláme užívat ke grafickému odlišení protoide. forem (§ 2.4), budou laryngály ve většině případů označovány grafémem H . Argumenty, jež nás vedou k akceptování laryngální teorie, nelze na tomto místě detailně rozvádět (zčásti vyplynou z dalších úvah), stejně tak ani historii laryngální teorie (viz literaturu). Vedle morfonologických úvah (§§ 4.6n.) hrají tu důležitou úlohu i strukturnětypologické úvahy: Fonologický rozdíl okluzívy : frikativy, jenž v živých jazycích zpravidla hraje důležitou úlohu, je v postulovaném subsystému ide. plozív reprezentován jedinou dvojicí ($t : s$), Již tento fakt svádí k domněnce, že v dávné minulosti existovaly frikativy i v jiných artikulačních řadách, především

frikativní protějšky fonémů *k*, *k*, *k^w*. Za tyto protějšky můžeme pokládat právě tři „laryngály“ vykonstruované na základě morfonologických úvah (α_1 , α_2 , α_3): *H'*, *H*, *H^w* (srov. dále §§ 3.1.3.5—6, 3.7.2). — Reflexy protoide. laryngál v pozdějších ide. jazycích jsou dvojího druhu: 1° laryngála je zachována jako samostatný segment, 2° laryngála zanikla jako samostatný segment, stopa její existence však zůstala uchována jako distinktivní vlastnost sousední samohlásky nebo souhlásky.

3.1.3.2.1 Jako samostatné segmenty jsou laryngály uchovány především v anatolských j. Hethitská souhláska *h* — nejčastěji s nulovou responzí v jiných ide. jazycích — byla identifikována jako střídnice ide. „laryngál“. Toto zjištění zjednalo laryngální teorii (jež předtím představovala okrajovou domněnku, pomíjenou většinou lingvistů) téměř všeobecné uznání. Případů, kdy lze het. *h* s jistotou takto interpretovat, je ovšem nepřilíš velký počet: het. *hanza*, ř. *anti*, lat. *ante* (*Hen-t*); het. *haštai*, ř. *osteon*, lat. *os* (*H^{wes-t}*); het. *pahšanzi*, sti. *pāti*, lat. *pāscō* (*peH-*); het. *mehur*, sti. *mimāti*, lat. *mētor*, gót. *mēl* (*meH-*); het. *pahhur*, *pahkuenaš*, ř. *pūr*, gót. *fōn* (*peH^{w-r/n-}*); het. *palhiš*, lat. *plānus*, lit. *plonas* (*pelH-* ~ *pleH-*); het. *lahuzzi*, ř. *lāos* (*leH^{w-}*); het. *šanahzi*, sti. *sanoti*, *sāta-*, *sanītr-* (*senH^{w-}*); het. *-ha*, *-hi*, sti. *-a*, ř. *-a* (§ 8.5.4.2) aj. — V několika případech uchovává začáteční laryngálu také arménština: arm. *haw*, het. *huhhaš*, lat. *avus*; arm. *hot*, lat. *odor* aj.

3.1.3.2.2 Za střídnice protoide. laryngál lze v některých případech pokládat velary *k*, *g* („ztvrdnutí laryngály“). Poměrně spolehlivé jsou germánské příklady: stsev. *kuikr*, stangl. *cuic* — sti. *ǰīva-*, lat. *vīvus* (*g^{wi}H^{w-}*); stsas. *muggia*, střhn. *mucke* — ř. *muia* (**m^oH^{w-yā-}*); stsas. *naco*, sthn. *nacho* — sti. *nav-*, ř. *naus* (**neH^{w-}*); stangl. *tācor*, sthn. *zeihhur* — ř. *dāēr* aj. Méně přesvědčivé jsou příklady uváděné z jiných ide. jazyků: lat. *costa*, stsl. *kostb* — het. *haštai-*, ř. *osteon*; stprus. *suckis* — lit. *žuvis*, ř. *ikhtūs* (**ǰdhuH-*); dále *k* v některých derivačních sufixech (lat. *-āk-*, *-īk-* aj.), v řeckém slabém perfektu (§ 8.2.3) aj.

3.1.3.2.3 Pozůstatkem laryngály *H^w* je patrně v některých případech *u* nebo *w* (distinktivní vlastnost „labiální zabarvení“ se uchovala jako samostatný segment): sti. *dāvane* (*deH^w + V*), *duvas-* (**d^oH^{w-os}*), stlat. *duam* (**d^oH^{w-ām}*) — ř. *didōmi* (*deH^w + C*); ř. *ēlios* (**seH^{wel-yo-}*), véd. *suvaḥ* (**s^oH^{wel}*) — lat. *sōl* (**seH^{wl-s}*); sti. *ariṇvan* (**riṇH^{w-ont}*), lat. *rīvus* (**riH^{w-o-}*) — sti. *riṇāti* (**riṇeH^{w-ti}*); sti. *strṇute* (**strṇH^{w-toi}*), lat. *strāvī* (**streH^{w-ai}*) — ř. *estrōsa* (**streH^{w-s-}*) aj.

3.1.3.2.4 V řečtině a arménštině nacházíme v řadě slov navíc začáteční samohlásku (nejčastěji u slov začínajících v jiných ide. jazycích likvidou) — tzv. protetický vokál: ř. *aleksō* — sti. *rakšati*, ř. *elakhus* — sti. *laghu-*, ř. *eruthros* — lat. *ruber*, ř. *erebos*, arm. *erek* — gót. *riqis*, ř. *oregō* — lat. *regō*, ř. *amelgō* — lat. *mulgeō*, ř. *onoma* — lat. *nōmen* atd. Alespoň v části případů tu jde o pozůstatek laryngály, prokázané mnohdy kompozičním dloužením v sanskrtu, příp. i jinak: ř. *anēr* — sti. *nara-* (*sū-nara-* < **su-Hner-*), osk. *ner*; ř. *eme* — lat. *mē* atd. (§ 7.1.2.6); ř. *eleutheros* — sti. *vī-rudh-* (**vi-Hludh-*); ř. *ēnenkon*, *enēnokha* — stsl. *nesti*, sti. *ānat* (**e-Hnek-t*); ř. *astēr*, arm. *astl* — lat. *stella*, av. *star-*, het. *hašterza* aj.

3.1.3.2.5 Za vokalickou střídnicí protoide. laryngál bývá nezřídka pokládáno hypo-

tetické *ə* (šva), rekonstruované na základě responze sti. *i* = ř., lat. *a* (§ 3.3.3.1). Tato domněnka sehrála důležitou úlohu v první fázi vývoje laryngální teorie, vede však nutně k závěru, že laryngály (resp. laryngála) byly elementy sonantní povahy, realizující se v interkonsonantické pozici jako vokály, jinde zpravidla jako konsonanty. To je ovšem v rozporu s tezí o jejich frikativní povaze, opírající se jednak o strukturnětypologické úvahy, jednak o konkrétní střídnice laryngál (*h*, resp. *k*, *g*). Případy s domnělým *ə* lze podle našeho soudu vysvětlit jiným způsobem (§ 3.3.3).

3.1.3.2.6 Jestliže protoide. laryngála zanikla jako samostatný segment, zanechala nezřídka stopy ve svém sousedství, především vokalickém: v pozici *VHC* se změnila v distinktivní rys „délka“, v pozici *#HV* v distinktivní rys „tímbre“; viz §§ 3.3.5.2—3. Rovněž v sousedství sonant vedla přítomnost laryngály ke vzniku zvláštních střídnic (§§ 4.3.4.1, 4.6.6.1—2). Jen nepřímo souvisí s protoide. laryngálou jistý druh slabičného přízvuku v baltských a slovanských j. (§ 3.5.4.1).

3.1.3.2.7 Laryngálám v pozici *CHV* bývá připisován také vznik neznělých aspirát v indoáráských j. (nebo už v indoiráštině?): laryngála se tu změnila v distinktivní rys „aspirace“: sti. *ratha-* < **rotH-o-* (lat. *rota* < **roteH*), sti. *pathaḥ* < **pātH-es* (av. *pantā* < **ponteH-s*), sti. *sakhye* < **sokH-y-ei*, sti. *khidati* < **kH^od-* (srov. *khādati*) apod. Původní skupiny *tH* apod. splynuly se zděděnými aspirovanými variantami neznělých okluzív (§ 3.1.3) a vytvořily tak čtvrtou sérii okluzív, charakteristickou pro indoáráské j. (§ 3.1.2).

3.1.3.2.8 Problém sui generis představuje otázka datování zániku laryngál. Zatímco původní verze laryngální teorie kladla tento zánik do protoide. období, počítá se dnes s přežíváním laryngál — aspoň v jistých případech — až do období formace jednotlivých ide. jazyků. To se týká zejména takových stop laryngál, jako je vznik ř. proteze, indických aspirát apod. — K této otázce se ještě vrátíme v dalších souvislostech.

LITERATURA (§§ 3.1.3.2—3.1.3.2.8)

- Adrados F. R., Estudios sobre las laringales indoeuropeas (Madrid 1961)
 Ammer K., Studien zur Laryngaltheorie. (in) Wiss. Zeitschrift der Univ. Halle, Sprachwiss. Reihe 7 (1957), s. 125—136
 Andrejev N. D., Iz problematiki indoeuropejskich laringalov. (in) Doklady i soobščenija Instituta jazykoznanija ANSSSR, 1959, s. 18—30
 Andrejev N. D., Ranneindoeuropejskije korni s veljarnymi spirantami. (in) VJa 1978, č. 5, s. 46—54
 Beekes R. S. P., Development of Proto-Indo-European Laryngeals in Greek (Haag 1969)
 Benveniste E., Origines de la formation des noms en indoeuropéen (Paris 1935), s. 147—187
 Boretzky N., Laryngaltheorie und innere Rekonstruktion. (in) IF 80 (1975), s. 47—61
 Burrow T., The Sanskrit Language (London 1955), s. 84—88
 Conolly L. A., „Grammatischer Wechsel“ and the Laryngeal Theory (in) IF 85 (1980), s. 96—123
 Couvreur W., De Hettitische *h* (Louvain 1935)
 Diver W., Palatal Quality and Vocalic Length in Indo-European. (in) Word 15 (1959), s. 110—122
 Erhart A., K vývoji a současnému stavu laryngální teorie. (in) Jazykovědné aktuality IX (1972), č. 2—3, s. 5—11
 Evidence for Laryngeals [edited by W. Winter] (Haag 1965)

- Gamkrelidze T. V., Chettskij jazyk i laringal'naja teorija. (in) Trudy Instituta jazykoznanija AN Gruz. SSR 3 (1960), s. 15—112
- Hendriksen H., Untersuchungen über die Bedeutung des Hethitischen für die Laryngaltheorie (København 1941)
- Hoeningwald H. M., Laryngeals and *s*-movable. (in) Lg 28 (1952), s. 182—185
- Ivanov V. V., Problema laringal'nych v svete dannyh drevnich indoevropskikh jazykov Maloj Azii. (in) Vestnik Moskovskogo universiteta 1957. 2, s. 23—46
- Keiler A. R., A Phonological Study on the IE Laryngeals (Haag 1970)
- Kuryłowicz J., Études indoeuropéennes (Kraków 1935), s. 27—76
- Klyčkov G. S., Indoevropskaja fonema *s* kak korelat laringal'nych (in) VJa 1959, seš. 1, s. 78—83
- Lehmann W. P., Proto-Indo-European Phonology (Austin 1955), s. 22—35
- Lindeman F. O., Einführung in die Laryngaltheorie (Berlin 1970)
- Martinet A., Évolution des langues et reconstruction (Paris 1975), s. 114—168
- Puhvel J., Laryngeals and the IE Verb (Berkeley 1960)
- Schmidt G., Reflexe des interkonsonantischen *H* in den indogermanischen Sprachen. (in) KZ 87 (1973), s. 36—83
- Sturtevant E. H., The Indo-Hittite Laryngeals (Baltimore 1942)
- Szemerényi O., The New Look of Indo-European. (in) Phonetica 17 (1967), s. 65—99
- Szemerényi O., La théorie laryngale de Saussure à Kuryłowicz. (in) BSL 68 (1973), s. 1—25
- Watkins C., Die Vertretung der Laryngale in den idg. Sprachen Anatoliens. (in) Flexion und Wortbildung (Wiesbaden 1975), s. 358—378
- Zgusta L., La théorie laryngale. (in) AOr 19 (1951), s. 428—472

3.1.3.3 Jestliže pokládáme tzv. laryngály za frikativní členy ide. guturálních řad, foném */s/* za dentální frikativu, vyvstává nutně otázka existence paralelního fonému (frikativy) v řadě labiální. Ide. *w* se — vzhledem ke své sonantní povaze (§§ 3.2n) — patrně nedá zařadit do této mezery. Nic nám ovšem nebrání postulovat pro protoide. fázi ještě další souhlásku tohoto typu — labiální (labiodentální) frikativu. Z typologického hlediska nemůže být námitek: dva *v*-ové fonémy existují vedle sebe v řadě živých jazyků (např. v angličtině). Znělost patrně představovala redundantní (fakultativní) rys tohoto frikativního fonému — podobně jako v případě */s/* (§ 3.1.2.3.1) a snad i „laryngál“. Dalším redundantním rysem této frikativy byla podle našeho soudu nosovost: realizovala se v některých pozicích jako orální souhláska, jinde jako nazální frikativa (nesonantní nosovka). I tato hypotéza má typologickou oporu (v některých afrických j. apod.). Za střídnic tohoto protoide. fonému */M₂/* pokládáme alternující *w ~ m* v kořenech (*drem ~ dreu* aj.), derivačních sufixech (*ment ~ went* — § 5.4.2.2.1) a zájmených základech (§§ 7.1.2.6, 7.1.3.6). Alofony tohoto protoide. fonému, jejichž distribuci prozatím nelze stanovit, splynuly v další fázi s alofony sonant */W/* a */M₁/*.

3.1.3.4 V rámci těchto úvah o protoide. konsonantismu je nutno se znovu vrátit také k problému ide. aspirát (§§ 3.1.2.1—3.1.2.2.1). Nejde tu již ani tak o problém jejich fonetické povahy (z fonologického hlediska vlastně nepodstatný), jako spíše o to,

zda ide. trojčlenný systém nevzešel ze staršího (protoindoevropského) systému dvojčlenného. Tomu by mohla nasvědčovat následující fakta:

- 1° Frekvence neznělých okluzív v rekonstruovaných ide. kořenech představuje zhruba součet frekvencí znělých neaspirovaných a aspirovaných.
- 2° Ide. kořen nemůže obsahovat dvě znělé neaspirované souhlásky (§ 4.2.2).
- 3° Série znělých neaspirovaných souhlásek je vlastně defektivní: pro */b/* téměř chybějí spolehlivé slovní rovnice (§ 3.1.1.1).
- 4° V gramatických sufixech se znělé neaspirované nevyskytují vůbec, v derivačních sufixech jen minimálně.

3.1.3.4.1 Tato situace by mohla být interpretována následujícím způsobem: V protoide. období existovaly pouze dvě série okluzív — série *T* a série *D*. Ze série *D* vzešly ide. souhlásky tradičně nazývané mediae (*d*) a mediae aspiratae (*dh*), a to fonologizací kombinatorních variant *D₁* (*> dh* — „normální“ varianta) a *D₂* (*> d* — zvláštní varianta). V úvahu tu přicházejí tři faktory: 1° místo přízvuku (srov. vývoj v germánských j. — § 3.5.8.1), 2° kontaktní působení laryngál (*DH > dh*), 3° dálková disimilace a asimilace. Nejschůdnější je právě tato třetí cesta; v její prospěch svědčí zejména distribuce souhlásek v ide. kořenech (§ 4.2.2). Dalo by se soudit, že *|T — D|* a *|D — T|* se musely realizovat jako *[T — D₂]* a *[D₂ — T]*, kdežto *|D — D|* jako *[D₁ — D₁]*. Kdybychom akceptovali tuto hypotézu, mohl by baltský a slovanský stav být přímým pokračováním protoide. stavu; vzhledem k pozdnímu datu doložení těchto jazyků je ovšem takovýto výklad málo pravděpodobný (srov. §§ 3.1.3.1, 3.4.2.1.3).

3.1.3.4.2 Prověření této hypotézy by ovšem vyžadovalo velmi zevrubnou analýzu celého inventáře ide. kořenů. Dosavadní pokusy v tomto směru nevedly prozatím k jednoznačným závěrům, aspoň co se týká lexikálních elementů (plnovýznamových kořenů). V oblasti pronominálních kořenů (deiktických částic) a gramatických elementů je situace — jak se zdá — jednodušší. Ide. rozdíly *d : dh*, *g : gh* (atd.) nebyly v protoide. období u elementů tohoto druhu relevantní. Toto konstatování je pro naše další úvahy o genezi indoevropské flexe velmi důležité: při psaní protoide. fonemických podob příslušných morfémů vystačíme se symboly *B*, *D*, *G* (atd.).

3.1.3.5 Jak bylo uvedeno v § 3.1.1.2.6, pokládáme za nejvýhodnější rekonstruovat pro společné ide. období tři řady guturál („klasická teorie“). Teorie počítající se třemi laryngály (§ 3.1.3.2) je přirozeně svázána s předpokladem, že tyto tři řady existovaly již v protoide. období. Fonologický protiklad mezi těmito řadami podléhal ovšem v mnoha případech neutralizaci; zejména to platí o protikladu palatálních a čistých velár (viz též četné případy nenáležitých střidnic za *k*, *ǵ* — § 3.1.1.2.2). Podmínky této neutralizace snad objasní teprve hluboká a všestranná analýza všech ide. kořenů. Co se týká pronominálních kořenů a gramatických elementů, je možno již nyní konstatovat, že protiklad *k : k* (atd.) je u morfémů tohoto druhu irelevantní: pokud se guturály vůbec vyskytují jako součást těchto elementů, nenajdeme vedle morfému *s k* (*ǵ*, *ǵh*) paralelní morfém *s k* (*g*, *gh*) jiného významu.

To nám umožňuje operovat v našich protoide. rekonstrukcích pouze se dvěma řadami guturál (K_1, K_2). Totéž snad platí i o laryngálách: protiklad $H' : H$ podléhal často neutralizaci a pro jeho relevanci v oblasti pronominálních kořenů a sufixů chybějí doklady.

3.1.3.6 Při úvahách o genezi indoevropských gramatických forem (rekonstrukci protoindoevropských morfémů) vystačíme tudíž s tímto inventářem souhlásek:

P	B	M_2
T	D	S
K_1	G_1	$H_1/H_2 (H'/H)$
K_2	G_2	$H_3 (H^w)$

Nejde tu rekonstrukci protoide. subsystému konsonantů. Ten mohl zahrnovat ještě další distinktivní jednotky. Z našeho hlediska je ovšem jejich existence — vzhledem k irelevanci příslušných protikladů v oblasti gramatických elementů — zanedbatelná.

LITERATURA (§§ 3.1.3.3—3.1.3.6)

- Bartoli M., Le sonore aspirate e le sonore assordite e l'accordo loro col ritmo. (in) Archivio glottologico italiano 22 (1928), s. 63—130
 Bartoli M., Zur Lex Verner. (in) KZ 67 (1942), s. 102—111
 Erhart A., Die voroslavischen Verschlusslaute. (in) SPFFBU A-16 (1968), s. 17—23
 Gercenberg L. G., Voprosy rekonstrukcii indoevropskoj prosodiki (Leningrad 1981)
 Jucquois G., La théorie de la racine en Indo-Européen. (in) Linguistique 6.2 (1970), s. 69—102, 7.1 (1971), s. 73—91, 8.1 (1972), s. 73—103
 Klyčkov G. S., Ob osnovnyh prijemach lingvističeskoj rekonstrukcii. (in) VJa 1961, č. 6, s. 30—40
 Klyčkov G. S., Tipologičeskaja gipoteza rekonstrukcii ie. prajazyka. (in) VJa 1963, č. 5, s. 3—14
 Magnusson W. L., Complementary Distribution among the Root Patterns of Proto-Indo-European. (in) Linguistics 34 (1967), s. 17n.
 Magnusson W. L., Occludent Orders in Indo-European. (in) Linguistics 54 (1969), s. 86—111
 Myrkin V. J., Tipologija ličnogo mestoimenija i voprosy rekonstrukcii jego v ie. aspekte. (in) VJa 1964, č. 5, s. 84—85
 Pedersen H., Die gemeinindoeuropäischen und die vorindoeuropäischen Verschlusslaute (Köbenhavn 1951)
 Rasmussen J. E., Haeretica indogermanica (Köbenhavn 1974), s. 10—15
 Schwartz B., The Root and its Modifications in Indo-European (Baltimore 1947), s. 17n.

3.2 Sonanty

Sonantami rozumíme fonémy zaujímající střední postavení mezi souhláskami a samohláskami. Indoevropské sonantní fonémy $[r]$, $[l]$, $[m]$, $[n]$, $[y]$, $[w]$ se realizovaly v některých pozicích jako souhlásky, v jiných jako samohlásky (slabikotvorné

segmenty). Toto konstatování platí ovšem jen pro jistý časový úsek a se značnými výhradami pro některé z členů tohoto inventáře.

3.2.1 Jako souhlásky se ide. sonanty realizovaly v antevokálníce pozici (k pozici mezi souhláskou a samohláskou srov. ještě § 3.2.4). Rekonstrukce těchto konsonantických alofonů se zakládá na následujících responzích:

	sti.	av.	het.	ř.	lat.	gót.	lit.	sl.
1	r	r	r	r	r	r	r	r
2	r	r	l	l	l	l	l	l
3	l	r	l	l	l	l	l	l
4	m	m	m	m	m	m	m	m
5	n	n	n	n	n	n	n	n
6	y	y	y	o, z, h	$i (= j)$	j	j	j
7	v	v	v	$o (v)$	$u (= v)$	w	v	v

Příklady:

(1) sti. *rudhira-*, ř. *eruthros*, lat. *ruber*, gót. *ráuþs*, lit. *raudas*, stsl. *rǫdrǫ*; sti. *dvar-*, ř. *thurā*, lat. *forēs*, gót. *daúr*, lit. *durys*, stsl. *dvǫri*; (2) sti. *riṇakti*, ř. *leipō*, lat. *linguō*, gót. *leiḥwan*, lit. *likti*, stsl. *otǫ-lǫkǫ*; sti. *pūrṇa-*, lat. *plēnus*, gót. *fulls*, lit. *pilnas*, stsl. *plǫnǫ*; (3) sti. *laghu-*, ř. *elakhus*, lat. *levis*, gót. *leihts*, lit. *lengvas*, stsl. *lǫgǫkǫ*; (4) sti. *māṣikā-*, ř. *mūs*, lat. *mūs*, sthn. *mūs*, stsl. *myšǫ*; sti. *madhu-*, ř. *methu*, stsas. *medu*, lit. *medus*, stsl. *medǫ*; sti. *vamiti*, ř. *emeō*, lat. *vomō*, lit. *vemti*; (5) sti. *naṇa-*, ř. *neos*, lat. *novus*, gót. *niujis*, lit. *naujas*, stsl. *novǫ*; sti. *na*, lat. *nōn*, *nē*, gót. *ni*, lit. *ne*, stsl. *ne*; sti. *sana-*, ř. *henos*, lat. *senex*, gót. *sineigs*, lit. *senas*; (6) sti. *yuvan-*, lat. *iuvenis*, gót. *jungs*, lit. *jāunas*, stsl. *junǫ*; sti. *yuga-*, ř. *zugon*, lati. *iugum*, gót. *juk*, lit. *jungas*; (7) sti. *vahati*, ř. *okheō*, lat. *vehō*, gót. *ga-wigan*, lit. *vežti*, stsl. *vezǫ*; sti. *vedǫ*, ř. *(v)oida*, lat. *videō*, gót. *wāit*, stsl. *vidǫti*; sti. *srava-*, ř. *rhoos* (kyper. *rhovos*), lit. *srava*, stsl. *o-strovǫ*.

3.2.1.1 Závěry z většiny těchto responzí jsou zcela jednoznačné:

1. $*r$, 4. $*m$, 5. $*n$, 6. $*y$, 7. $*w$

Problémy vyvstávají pouze u responzí 2 a 3: proti likvidě l jiných ide. jazyků má stará íránština výhradně r , stará indiština r a l , ale bez jakéhokoli řádu (vyskytují se dokonce varianty téhož kořene $s r$ a l ; často má védština jinou likvidu než klasický sanskrť). Zpravidla se předkládá toto řešení: Ide. likvidy r a l , dobře rozlišené v ostatních jazycích, se při nářeční diferenciaci indoíránštiny vyvíjely několikerým způsobem. V některých dialektech zůstaly rozlišené, jinde splynuly v r , někde naopak v l . Staré íránské j. vznikly na bázi r -ových dialektů, při formaci staroindických literárních j. však došlo k míšení r -ových a l -ových dialektů; tím vysvětlíme zmíněný

už konfúzní stav. — Responze 2 a 3 tudíž vedou k rekonstrukci likvidy *l; srov. ještě § 3.2.5.1.

3.2.2 Jako samohlásky se ide. sonanty realizovaly v pozici mezi dvěma souhláskami (včetně předělu — tj. též na začátku a konci slov). Pro likvidy a nosovky zde platí tyto responze (s výjimkou pozice před laryngálou — § 4.4.6.2):

	sti.	ř.	lat.	gót.	lit.	stsl.
8	r	ra, ar	or, ur	aúr	ír	r̄, r̄̄
9	r	la, al	ol, ul	ul	il	l̄, l̄̄
10	a	a	im, em, en	um, un	im	ē
11	a	a	in, en	un	in, i	ē

Příklady:

(8) sti. *mrti-*, lat. *mors*, sthn. *mord*, lit. *mirtis*, č. *smrt*; ř. *kardiā*, lat. *cōr*, gót. *hairtō*, lit. *širdis*, č. *srdce*; sti. *šrngā-*, lat. *cornū*, gót. *haúrn*; sti. *rkša-*, ř. *arktos*, lat. *ursus*; (9) sti. *vrka-*, gót. *wulfs*, lit. *vilkas*, č. *vlk*; sti. *prthu-*, ř. *platus*; sti. *mrdū-*, ř. *amaldunō*, lat. *mollis*, lit. *mildus*; (10) sti. *šata-*, ř. *he-katon*, lat. *centum*, gót. *hund*, lit. *šimtas*; sti. *gata-*, ř. *batos*, lat. *in-ventus*, gót. *ga-qumþs*; sti. *daša*, ř. *deka*, lat. *decem*, gót. *taihun*, lit. *dešimt*, stsl. *desetb*; (11) sti. *mati-*, ř. *auto-matos*, lat. *mens*, gót. *ga-manþs*; lit. *at-mintis*, stsl. *pa-meťb*; sti. *nava*, lat. *novem*, gót. *nium*, stsl. *devetb* (§ 6.1.1).

3.2.2.1 Tyto responze vedou k rekonstrukci ide. slabičných sonant (vokalických alofonů likvid a nosovek):

8. *r̄, 9. *l̄, 10. *m̄, 11. *n̄

Responze vedoucí k rekonstrukci *i, *u budou uvedeny — vzhledem k zvláštnímu postavení těchto hlásek — až v § 3.3.1.

3.2.3 V pozici mezi samohláskou a souhláskou (včetně předělu) fungují sonanty jako součást ide. diftongů (tzv. glajdy); srov. §§ 3.3.4—3.3.4.3.

3.2.4 Věta o konsonantické realizaci sonant v antevokalické pozici (§ 3.2.1) neplatí bez výhrad: v pozici mezi souhláskou a samohláskou (CRV) se sonanta takto jednoduše realizovala jen v případě, že předcházející slabika byla prozodicky krátká. Byla-li prozodicky dlouhá (V̄CRV, V̄CCRV, ale též #CRV), vstupoval mezi souhlásku a sonantu zpravidla opěrný (anaptyktický) vokál: u polosamohlásek /y/, /w/ prostě i, u, u likvid a nosovek jej rekonstruujeme v podobě ° (viz §§ 3.3.3.2, 4.3.1). Někteří badatelé počítají na základě těchto faktů s trojí nebo dokonce čtverou realizací ide. sonant: 1° vokály (v pozicích CRC, #RC, CR#), 2° glajdy (VRC, VR#), 3° konsonanty (VRV, #RV, CRV — kromě případů uvedených sub 4°), 4° konsonanty s opěrným vokálem (CRV po dlouhé slabice):

	[1]	[2]	[3]	[4]
/r/	r̄	r	r	°r
/l/	l̄	l	l	°l
/m/	m̄	m	m	°m
/n/	n̄	n	n	°n
/y/	i	i (y)	y	iy
/w/	u	u (w)	w	uw

3.2.4.1 Právě uvedená situace (vedoucí ke vzniku anaptyktických vokálů) nastávala zejména na švu morfů (při kompozici, derivaci apod.). Takto vzniklé varianty kořenů a sufixů byly druhotně přenášeny do nenáležitých pozic; tím byla zatemněna původní distribuce variant, což vedlo v mnoha případech ke vzniku volné (ze synchronního hlediska nemotivované) variace elementů, příp. ke vzniku nových sufixů. Nejznámějším případem této variace je derivační sufix *yo/iyo* (§ 5.4.9.2.2): sti. *madhya-*, ř. *mesos*, gót. *mídjis* (*-yo-) × sti. *abhriya-*, *kšatriya-*, ř. *hippios*, *agrios*, gót. *hairdeis* (*-iyo-) apod. V germánských j. se s těmito dubletami setkáváme u sufixu kauzativních sloves (§ 8.2.1.3.2): gót. *sōkeiþ* (< *-iyeti) × *nasjiþ* (< *-yeti). Podobně v lat. u sloves na -iō (různého původu!), jež patří zčásti do 3., zčásti do 4. konjugace: *capis* (< *kap-yesi) × *vincis* (< *vink-iyesi). Nejlépe je tato variace uchována ve védštině: pádová přípona -bhyaḥ (§ 5.2.2.4) má variantu -bhiyaḥ, zájmeno 2. sg. (§ 7.1.2) varianty *tvam* a *tuvam* (sandhi!) apod. V mnoha případech lze tímto způsobem vysvětlit různost iniciál zjevně příbuzných slov: sti. *švā* (*kw-) × ř. *kuōn* (*kw-) , lat. *Iuppiter*, *Iovis* (*dyeu-) × *diēs* (*diyeyu-; véd. *dyauh* ~ *diyauh*), ř. *dō-deka* (*dwō-) × *duo* (*druwo; véd. *dvau* ~ *duvau*) apod. — Příklady na °r, °l, °m, °n budou uvedeny v kapitole o ablautu (§§ 4.3.3, 4.3.4.1).

3.2.5 Takto rekonstruovaný subsystém ide. sonant existoval ovšem jen v jistém časovém úseku (ve fázi 4?). V protoide. období byla situace — jak se zdá — jednodušší: fonémy R, L, M₁, N, Y, W tu netvořily zvláštní třídu, ale přimykaly se spíše k souhláskám (realizovaly se pouze jako neslabičné segmenty). Slabičné varianty likvid a nosovek vznikly zřejmě až v důsledku redukce nepřízvučných vokálů (§§ 4.5.1, 4.6.6n.). Vokály I, U existovaly v protoide. fázi spíše jako samostatné fonémy (§ 3.3.5.5); teprve druhotně splynuly s vokalickými alofony fonémů Y a W, vzniknuvšími zmíněnou už synkopou nepřízvučných slabik (v případě W — U však toto splynutí snad nebylo úplné). V období rozpadu ide. společenství na jednotlivé areály a subareály zůstaly v podstatě zachovány konsonantické alofony (s výjimkou řečtiny, kde později zanikalo y a w), kdežto vokalické alofony podlehlly rozsáhlým změnám: slabičné nosovky byly vokalizovány (vsunutím různých samohlásek) nebo se změnilly v a (ii., ř.), slabičné likvidy se zachovaly jen v indoíránštině a zčásti v slovanských j., jinde byly vokalizovány. V pozici před postulovanou laryngálou jsou za slabičné sonanty zčásti odlišné střídnice (§ 4.4.6.2). — Samohlásky i a u mají ve většině jazyků charakter samostatných fonémů (v sanskrtu a latině je však

můžeme — s jistými výhradami — pokládat za vokalické alofony fonémů *y* a *w*. Srov. responze a příklady v § 3.2.2.

3.2.5.1 Byla vyslovena i domněnka, že v protoide. období existoval pouze jediný likvidový foném (tento názor vládl v předmladogramatickém období, v současnosti jej znovu zastávají někteří badatelé). Alofony tohoto fonému [r] a [l] se později vyvinuly v samostatné fonémy. Tato domněnka se opírá:

- 1° o zmíněný už konfuzní stav v indoíránštině (§ 3.2.1.1),
- 2° o dosti četné případy variace $r \sim l$, zejména v sufixech,
- 3° o jistá distribuční omezení v ide. kořenech,
- 4° o stav v řadě neindoevropských j., kde existuje pouze jediná likvida (čínština aj.).

LITERATURA (§§ 3.2—3.2.5.1)

- Adrados F. R., Loi phonétique, phonologie et sonantes indo-européennes. (in) *Lingua* 19 (1967), s. 113—144
- Bañerowski J., Indoeuropäisches *r* und *l*. (in) *Lingua* Posn. 12—13 (1968), s. 55—62
- Edgerton F., Indo-European Semivowels. (in) *Lg* 19 (1943), s. 83—124
- Edgerton F., Semivowel Phonemes of Indo-European. (in) *Lg* 38 (1962), s. 352—359
- Lehmann W. P., Distribution of Proto-Indo-European *r*. (in) *Lg* 27 (1951), s. 13n.
- Lindeman F. O., La loi de Sievers. (in) *NTS* 20 (1965), s. 38—108
- Ondruš Š., Striedanie *r/l* v ide. jazykoch. (in) *Jazykovedný časopis* 10 (1959), s. 112—137
- Otkupščikov J. B., Iz istorii indoevropskogo slovoobrazovanija (Leningrad 1967), s. 164n.
- Seebold E., Das System der indogermanischen Halbvokale (Heidelberg 1972)
- Sihler A., Sievers-Edgerton Phenomena. (in) *Lg* 45 (1969), s. 248—273
- Zabrocki L., Stabilność spółgłosek nosowych. (in) *Lingua* Posn. 9 (1963), s. 44—97

3.3 Samohlásky

Rekonstrukce indoevropského vokalizmu je spojena s většími problémy, než je tomu u konsonantismu. Tyto problémy plynou v první řadě z větší variabilnosti vokalické složky ide. morfémů jak z hlediska synchronického, tak i diachronického: na jedné straně různé ablautové podoby vokalizmu jinak shodného slova v různých ide. jazycích, na druhé straně větší náchylnost vokálů k hláskovým změnám (redukce, synkopa apod.).

3.3.1 V samohláskovém subsystému obecněindoevropského období (fáze 4) se patrně uplatňovaly distinktivní vlastnosti výška, timbre a kvantita. Rekonstrukce rozdílů co do výšky a timbru se zakládá na těchto responzích (tab. na str. 45):

Příklady:

(1) sti. *ajati*, ř. *agō*, lat. *agō*, stsev. *aka*; sti. *akša*, ř. *aksōn*, lit. *axis*, sthn. *ahsa*, lit. *ašis*, stsl. *osъ*; sti. *ašru-*, ř. *dakru*, lat. *lacrima*, gót. *tagr*, lit. *ašara*; (2) sti. *akši*, ř. *osse*, lat. *oculus*, lit. *akis*, sl. *oko*; sti. *dama-*, ř. *domos*, lat. *domus*, lit. *namas*, stsl. *domъ*;

	sti.	het.	ř.	lat.	gót.	lit.	sl.
1	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>o</i>
2	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>o</i>	<i>o</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>o</i>
3	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>e</i>	<i>e</i>	<i>i, ai</i>	<i>e</i>	<i>e</i>
4	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i, ai</i>	<i>i</i>	<i>ь</i>
5	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u, ai</i>	<i>u</i>	<i>ъ</i>

sti. *jambha-*, ř. *gomphos*, sthn. *chamb*, stsl. *zobъ*; (3) sti. *asti*, het. *ešzi*, ř. *esti*, lat. *est*, gót. *ist*, lit. *esti*, stsl. *jestъ*; sti. *bharati*, ř. *pherei*, lat. *fert*, gót. *hairiþ*, stsl. *beretъ*; sti. *nabhas-*, ř. *nephos*, lat. *nebula*, lit. *debesis*, stsl. *nebo*; (4) sti. *imah*, ř. *imen*, lat. *itum*, gót. *iddja*; sti. *vidhavā-*, lat. *vidua*, gót. *widuwō*, stsl. *vdova*; sti. *avih*, ř. *ois*, lat. *ovis*, lit. *avis*, stsl. *ovca*; (5) sti. *yuga-*, ř. *zugon*, lat. *iugum*, gót. *juk*, lit. *jungas*; sti. *nu*, ř. *nu(n)*, sthn. *nu*, lit. *nu*, stsl. *нъ*; sti. *rudhira-*, ř. *eruthros*, lat. *ruber*, stsl. *rъdrъ*.

3.3.1.1 Responze 4 a 5 vedou k rekonstrukci vysokých samohlásek *i a *u; jejich status v obecněindoevropském období je sporný (§ 3.2.5). Responze 1, 2, 3 vedou k rekonstrukci nízkých (otevřených) samohlásek. Pouze řečtina a latina rozlišují co do timbru tři nízké samohlásky (*a*, *e*, *o*), většina ide. jazyků jen dvě, indoíránština má jen jednu (*a*). Standardní příručky uvádějí tři nízké samohlásky: 1. *a, 2. *o, 3. *e. Je ovšem sporné, zda rozdíl *a* : *o* byl kdy relevantní na celém ide. území; srov. dále §§ 3.3.5.2n.

3.3.2 Rekonstrukce vokalických rozdílů co do kvantity se zakládá na těchto responzích:

	sti.	ř.	lat.	gót.	lit.	stsl.
6	<i>ā</i>	<i>ā, ē</i>	<i>ā</i>	<i>ō</i>	<i>o</i>	<i>a</i>
7	<i>ā</i>	<i>ō</i>	<i>ō</i>	<i>ō</i>	<i>uo</i>	<i>a</i>
8	<i>ā</i>	<i>ē</i>	<i>ē</i>	<i>ē</i>	<i>é</i>	<i>ě</i>
9	<i>ī</i>	<i>ī</i>	<i>ī</i>	<i>ei (= i)</i>	<i>y</i>	<i>i</i>
10	<i>ū</i>	<i>ū</i>	<i>ū</i>	<i>ū</i>	<i>ū</i>	<i>y</i>

Pozn.: V řečtině je *ā* uchováno v neiónských dialektech; íónské dialekty mají *ē*, attičtina však uchovává *ā* po *r*, *j.

Příklady:

(6) sti. *mātr-*, ř. *mētēr*, lat. *māter*, gót. *mōdar*, lit. *motė*, stsl. *mati*; sti. *asthāt*, ř. *estē*, lat. *stārem*, gót. *stōþ*, lit. *stoti*, stsl. *stati*; (7) sti. *dadāti*, *dāna-*, ř. *didōmi*, *dōron*, lat. *dōnum*, lit. *duoti*, stsl. *dati*; sti. *jñāta-*, ř. *gignōskō*, lat. *co-gnōscō*, lit. *žinoti*, stsl. *znati*;

(8) sti. *dadhāti*, ř. *tithēmi*, lat. *fēcī*, gót. *ga-dēps*, lit. *dēti*, stsl. *dějo, děti*; sti. *mās-*, ř. *mēn*, lat. *mēnsis*, gót. *mēna*, lit. *mēnuo*, stsl. *měšec*; (9) sti. *jīva-*, lat. *vīvus*, lit. *gyvas*, stsl. *živ*; sti. *pīta-*, ř. *pīhi*, stsl. *piti*; (10) sti. *sūnu-*, lit. *sūnus*, stsl. *syn*; av. *tū*, ř. *sū*, lat. *tū*, gót. *pū*, lit. *tu*, stsl. *ty* (§ 7.1.2).

3.3.2.1 Uvedené responze vedou k rekonstrukci paralelního subsystému dlouhých samohlásek:

6. *ā, 7. *ō, 8. *ē, 9. *ī, 10. *ū

Je možno si položit podobné otázky jako u krátkých samohlásek (§ 3.3.1.1), nadto pak otázku fonologické interpretace délek: byly ide. dlouhé samohlásky zvláštní fonémy, či pouze představovaly sled dvou krátkých? Táto druhá interpretace je nasnadě zejména u *i* a *ū*, jestliže považujeme *i* a *u* za vokalické alofony sonant (§§ 3.2, 3.2.5): $|CyyC| \rightarrow [CīC]$, $|CwwC| \rightarrow [CūC]$, $|CyyV| \rightarrow [CiyV]$, $|CwwV| \rightarrow [CuwV]$ apod.? Srov. dále § 3.3.5.5.

3.3.3 Vedle těchto krátkých a dlouhých samohlásek se v rekonstruovaných ide. formách často setkáváme ještě s dalšími grafémy, označujícími redukované samohlásky neurčitého timbru.

3.3.3.1 Je to především grafém *ə*, označující redukovanou samohlásku („šva“), postulovanou na základě responze sti. *i* / = ř. *a* = lat. *a* (další ide. jazyky mají *a* nebo *o*, řečtina má vedle *a* též *e* nebo *o*): sti. *pitr-*, ř. *patēr*, lat. *pater*, gót. *fadar*; sti. *sthita-*, ř. *statos*, lat. *status*, lit. *statyti*, stsl. *stojati*; sti. *duhitr-*, ř. *thugatēr*; sti. *adita*, ř. *edoto*. Případy tohoto druhu mohou být interpretovány trojím způsobem:

1° Jde o střídnice za zvláštní ide. samohlásku *ə (chápanou některými laryngalisty jako vokalický alofon laryngál; § 3.1.3.2.5).

2° Jde o zvláštní střídnici opěrné (nefonematické) samohlásky, psané zpravidla jako ° (§ 3.3.3.2), v sousedství laryngál.

3° Nejde o hláskovou responzi, protože sti. *i* je spojovací samohláska pozdějšího původu, patřící vlastně k sufixům (správná segmentace je *p-itr-*, resp. *pH-itr-*, ne *pi-tr-*).

Domníváme se, že vskutku není vážných důvodů, abychom na základě uvedených hláskových responzí „obohacovali“ inventář ide. vokálů o další jednotku. Příslušné tvary lze podle našeho soudu vysvětlit způsoby uvedenými sub 2° (sti. *i* < *H*° apod.) a 3° (spojovací *i* pozdějšího původu). Srov. ještě §§ 4.3.4, 4.6.6.1—2.

3.3.3.2 Jak už bylo uvedeno v §§ 3.2.4, 3.3.3.1, vyžaduje vysvětlení některých forem ide. jazyků rekonstrukci nefonematického redukovaného vokálu, usnadňujícího zřejmě výslovnost souhláskových skupin. K jeho grafickému znázornění užíváme malých písmen *o* nebo *e* nad úroveň řádku: ° *e*. Tento redukovaný vokál rekonstruuje především v pozici před likvidou a nosovkou a v sousedství laryngál (příklady v § 4.3.3 aj.), lze jej však postulovat i v pozici před okluzívou (§ 4.3.1).

3.3.4 Ve starších příručkách bývají v přehledech ide. vokálů uváděny vedle krátkých a dlouhých samohlásek ještě další jednotky: diftongy krátké a dlouhé.

V současné době jsou tyto ide. diftongy většinou pokládány za bifonematické skupiny — spojení nízké samohlásky s vysokou (nebo spíše s glajdovou realizací sonanty — §§ 3.2.3—4); odtud také dnes dosti častý způsob psaní *ay, ey, oy, aw, ew, ow* místo běžného *ai, ei, oi, au, eu, ou*. I když nepokládáme diftongy za jednoduché fonémy, přece jen je třeba uvést responze, které vedou k jejich rekonstrukci, a to z toho důvodu, že ide. samohlásky se v těchto spojeních mění jinak než samostatně v interkonsonantické pozici. Obecně platí, že diftongy jsou náchylnější ke změnám než jednoduché samohlásky. Jen menšina ide. jazyků uchovává poměrně dobře diftongy: staroíránské j., řečtina, oskičtina a litevština. V ostatních ide. jazycích došlo ve větší nebo menší míře k monoftongizaci, tj. ke změně diftongů v jednoduché samohlásky (zpravidla dlouhé). V grafice přitom nezřídka přežívá odraz staré diftongické výslovnosti: ř. *ou* (= *ū*), lat. *ae* (= *ē*), gót. *ei* (= *ī*) apod.

3.3.4.1 Střídnice indoevropských diftongů:

	sti.	av.	het.	ř.	lat.	osk.	gót.	lit.	stsl.	ide.
1	<i>e</i>	<i>ae, oi</i>	<i>i, e</i>	<i>ai</i>	<i>ae</i>	<i>ai</i>	<i>ái</i>	<i>ai, ie</i>	<i>é, i</i>	* <i>ai</i>
2	<i>e</i>	<i>ae, oi</i>	<i>i, e</i>	<i>oi</i>	<i>oe, u</i>	<i>ui</i>	<i>ái</i>	<i>ai, ie</i>	<i>é, i</i>	* <i>oi</i>
3	<i>e</i>	<i>ae, oi</i>	<i>i, e</i>	<i>ei</i>	<i>ī</i>	<i>ei</i>	<i>ei</i>	<i>ei, ie</i>	<i>i</i>	* <i>ei</i>
4	<i>o</i>	<i>ao, əu</i>	<i>u</i>	<i>au</i>	<i>au, o</i>		<i>áu</i>	<i>au</i>	<i>u</i>	* <i>au</i>
5	<i>o</i>	<i>ao, əu</i>	<i>u</i>	<i>ou</i>	<i>ū</i>	<i>ou</i>	<i>áu</i>	<i>au</i>	<i>u</i>	* <i>ou</i>
6	<i>o</i>	<i>ao, əu</i>	<i>u</i>	<i>eu</i>	<i>ū</i>	<i>ou</i>	<i>iū</i>	<i>'au</i>	<i>'u</i>	* <i>eu</i>

Příklady:

(1) sti. *edha-*, av. *aesma-*, ř. *aithō*, lat. *aedēs*; ř. *laios*, lat. *laevus*, stsl. *lěv*; (2) sti. *eka-*, av. *aeva-*, lat. *ūnus* (< *oinos*), gót. *dīns*, lit. *vienas*, stsl. *jed-in*; sti. *veda*, av. *voidā*, ř. *(v)oida*, gót. *wāt*; av. *kaenā-*, ř. *poinė*, lit. *kaina*, stsl. *čěna*; (3) sti. *eti*, ř. *eisi*, lat. *īs, it*, stlit. *eiti*; sti. *heman*, ř. *kheimōn*, lit. *žiema*, stsl. *zima*; av. *snaēzaiti*, ř. *neiphei*, lit. *sniega*; (4) sti. *ojas-*, av. *aojah-*, ř. *auksanō*, lat. *augeō*, gót. *áukan*, lit. *augti*; lat. *auris*, gót. *ásū*, lit. *ausis*, sl. *ucho*; (5) sti. *ročayati*, lat. *lūceō*; sti. *lobhayati*, gót. *us-láubjan*, stsl. *ljubiti*; (6) sti. *bodhati*, ř. *peuthomai*, gót. *ana-biudan*, stsl. *bljudo*; osk. *touto*, gót. *piuda*, lit. *tauta*.

3.3.4.2 Vedle krátkých diftongů bývaly v přehledech ide. vokalismu uváděny i diftongy dlouhé: *āi, ōi, ēi, āu, ōu, ēu*. Spolehlivých slovních rovnic, na jejichž základě by se takovéto vokalické skupiny daly rekonstruovat, je ovšem mizivý počet (např. sti. *nauh* = ř. *naus*). Konstatovalo se zpravidla, že se tyto dlouhé diftongy jednak krátily, jednak ztrácely druhou složku a měnily se pak dále podle příslušných pravidel. — Existence takovýchto vokalických skupin už v obecně-indoevropském období není vyloučena (vznikaly sporadicky zánikem laryngál nebo kontrakcí v koncovkách); dlouhé diftongy konkrétních ide. jazyků (především

sanskrtu) představují z největší části produkt morfologicky podmíněného dloužení (ablaut — § 4.6.7).

3.3.4.3 Za diftongy (v širším smyslu) je možno pokládat i tautosylabická spojení *a, o, e* + likvida nebo nosovka, a to z hlediska ablautu (§ 4.3.2) i z důvodů prozodických (tyto skupiny fungují v baltštině a slovanštině jako nositelé slabičných přízvuků — § 3.5.4.1).

3.3.5 Úvahy o prehistorii ide. vokalického systému se nesou v podstatě jedním směrem: předpokládají, že protoide. stav byl jednodušší, dokonce velmi jednoduchý. Tyto úvahy se týkají všech distinktivních vlastností ide. vokálů a jsou úzce spjaty jednak s laryngální teorií (§§ 3.1.3.2n.), jednak s teoriemi o ide. kořenech (§§ 4.5n.).

3.3.5.1 Vysoké samohlásky *i, u* se často pokládají za nepůvodní: vznikly prý redukcí nepřizvučných slabik s *i*-ovými a *u*-ovými diftongy (vlastně skupin samohláska + sonanta).

3.3.5.2 Klasická teorie (§ 3.3.1.1) rekonstruuje tři nízké („vlastní“) samohlásky *a, o, e*. Tato rekonstrukce se ovšem opírá jen o řečtinu a latinu (a do jisté míry i arménštinu), v ostatních jazycích se rozlišují jen dvě (chybí rozdíl *a : o*), anebo existuje jen jediná nízká samohláska (*a* v indoíráňštině). Ovšem i tam, kde tyto fonologické rozdíly existují, podléhají závažným distribučním omezením: 1° Relevance rozdílu *a : o : e* (resp. *a : e*) se projevuje především na začátku slov. 2° Rozdíl *e : o* v neiniciální pozici má charakter morfologicky podmíněné alternace, jen v mizivém počtu případů je distinktivní. 3° Poněkud častější (ale rovněž velmi vzácný) je v neiniciální pozici protiklad *e (o) : a*. — Z těchto i jiných pozorování se dělal již dříve závěr, že *o* vzniklo ve většině případů působením přízvuku ze staršího *e*, resp. *a* (tzv. apofonie — § 4.5.1, 4.5.5). Odtud už není daleko k radikálnímu řešení, k němuž dospěly některé varianty laryngální teorie: vokály *e, a, o* vznikly z jediného základního protoide. vokálu (psaného nejčastěji jako *e*) působením laryngál:

$$H_1e > e$$

$$H_2e > a$$

$$H_3e > o$$

Tato teorie o vzniku timbrových rozdílů se týká především začátečních vokálů (zdánlivě začátečních!): *aġ-* (ř. lat. *aġō*) = $H_2e\check{g}$ -, *ed-* (lat. *edō*, gót. *itan*) = H_1ed -, *owi-* (ř. *ois*, lat. *ovis*) = H_3owi - (luv. *hauš*), *ark-* (lat. *arceō*) = H_2erk - (het. *hark-*) apod. Působení laryngály na timbre následující samohlásky v neiniciální pozici (*CHV*) je naproti tomu nejasné: ne každé vnitřní *a* (§ 4.3.1.2) je možno připsat na vrub zaniknuvší laryngále H_2 . Za střídnici staršího H_2e lze pokládat *a* např. v lat. kořeni *tag-* (*tangō* < *tHeng-* — § 8.2.1.1.3) apod. Beze stopy zmizela laryngála v pozici #*SHV*: het. *hannaš*, lat. *anus* × lat. *senex*, lit. *senas* (*s-H_2en-* — *s-mobile*? — § 4.2.2.1) apod.

3.3.5.3 Co se týká kvantitativních rozdílů, je třeba mít na paměti, že dlouhé samohlásky jsou několikerého původu. Nejmladší vrstvu představují morfologicky podmíněné délky v jednotlivých ide. jazycích (§§ 4.3.6n.). Staršího data jsou některé

dlouhé samohlásky, vzniknuvší kontrakcí, např. v některých koncovkách *o*-kmenů (§ 5.4.9.1). Nejstarší vrstvu — původní dlouhé samohlásky podle názoru starší jazykovědy — pokládá laryngální teorie za produkt jakéhosi náhradního dloužení ve skupinách *VHC* (zanikající laryngála se změnila v distinktivní vlastnost — délku předcházející samohlásky; § 3.1.3.2.6): $VHC > VC$. Jestliže počítáme s větším počtem laryngál a s jejich působením na timbre sousední samohlásky (§ 3.3.5.2), pak platí:

$$eH_1 > \bar{e}$$

$$eH_2 > \bar{a}$$

$$eH_3 > \bar{o}$$

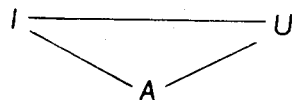
Příklady:

plē- (ř. *pimplēmi*, lat. *plēnus*) = $pleH_1$, *dhē-* (ř. *tithēmi*, lit. *dēti*) = $dheH_1$; *stā-* (dór. *histāmi*, stsl. *stati*) = $steH_2$; *dō-* (ř. *didōmi*, lit. *duoti*) = deH_3 apod. Srov. též § 3.1.3.2.1, 4.4.6.2. Podobným způsobem se vysvětlí i dlouhé $\bar{i}$ a $\bar{u}$: (< *iH, uH*): *g^wīwo-* (lat. *vīvus*, lit. *gyvas*) = $g^{wi}H_3o-$, **dhūmo-* (sti. *dhūma-*, lat. *fūmus*) = $dhuHmo-$ apod.

3.3.5.4 Jestliže jsou jak timbrové, tak i kvantitativní rozdíly druhotného původu a jestliže *i* a *u* vznikly teprve redukcí diftongů, pak docházíme k rekonstrukci takového vývojového stadia ide. jazyků, kdy existoval pouze jediný vokál. Fonologicky lze tento „pravokál“ interpretovat dvojím způsobem: buď šlo o inherentní součást předcházející souhlásky („sylobofoném“), anebo o prozodém „slabičnost“ (tedy o fonologickou jednotku izolovanou, nekontrastující s žádnou stejnorodou jednotkou). Tato monovokalická teorie představuje ovšem velmi vratkou hypotézu, pokud není podepřena typologickými paralelami. Za monovokalické jazyky jsou některými lingvisty pokládány abcházština (a jiné severozápadokavkazské j.), australský jazyk aranta, severoamerický j. Bella Coola aj.; ve všech případech je ovšem možná i jiná interpretace (se dvěma nebo třemi vokály).

3.3.5.5 Vzhledem k tomuto nedostatku spolehlivých typologických paralel a také z jiných důvodů dáváme přednost jiné — umírněnější — hypotéze o protoide. vokalismu, hypotéze, jež podle našeho soudu skýtá lepší explikativní možnosti při úvahách o genezi gramatické struktury ide. jazyků. — Jak už bylo uvedeno v § 3.2.5, počítáme s existencí vokalických fonémů *I, U*: tyto samohlásky nacházíme i v přízvučných slabikách, v pronominálních kořenech a sufixech — v pozicích, kde je nelze vysvětlit jako produkt redukce diftongů. Co se týká timbrových rozdílů, domníváme se, že dosavadní teorie nedokázaly uspokojivě vysvětlit různost vokalismu, zejména v neiniciálních pozicích u plnovýznamových kořenů: tyto rozdíly mohly existovat již v protoide. období, příp. jen jako fonetická variace. Pro naše další úvahy o genezi indoevropského gramatického systému je ovšem důležité zjištění, že tyto rozdíly se jeví jako irelevantní v oblasti pronominálních kořenů a gramatických elementů. Můžeme tudíž při rekonstrukci protoide. podob těchto

elementů operovat s jediným nízkým vokálem *A*. Co se týká kvantitativních rozdílů, akceptujeme teorii o sekundárním původu všech dlouhých vokálů (§ 3.3.5.3). — Naše (provizorní!) rekonstrukce protoindoevropského vokalismusů tudíž počítá s vokalickým trojúhelníkem

Z typologického hlediska nemůže být proti této rekonstrukci nejmenších námitek: vokalický subsystém tohoto typu existuje v řadě konkrétních jazyků. — Lze dále počítat s tím, že existovaly i kombinace těchto vokálů — protoide. diftongy *AI*, *AU*: Jistá část pozdějších diftongů je snad pokračováním těchto protoide. diftongů, většina jich ovšem vznikla až později — vokalickou redukcí (*eye* > *ei*), ztrátou laryngál (*eHi* > *ei*) apod. — Srov. dále §§ 3.7.2, 4.6n.

LITERATURA (§§ 3.3—3.3.5.5)

- Adrados F. R., *Estudios sobre las laringales indoeuropeas* (Madrid 1961), s. 21n.
 Andrejev N. D., *Periodizacija istorii ie. prajazyka*. (in) *VJa* 1957, č. 3, s. 46—59
 Ivanov V. V., *Obščeeindoevropskaja, praslavjanskaja i anatolijskaja jazykovyje sistemy* (Moskva 1965), s. 19—24
 Kacnel'son S. D., *K fonologičeskoj interpretacii protoindoevropskoj zvukovoj sistemy*. (in) *VJa* 1958, č. 3, s. 46—59
 Kuipers A. H., *Unique Types and Typological Universals*. (in) *Pratidanam* (Hague 1968), s. 68—88
 Kumachov M. A., *Teorija monovokalisa i zapadnokavkazskije jazyki*. (in) *VJa* 1973, č. 6, s. 54—67
 Lehmann W. P., *Proto-Indo-European Phonology* (Austin 1955)
 Mel'nyčuk A. S., *O genezise indoevropskogo vokalisa*. (in) *VJa* 1979, č. 5, s. 3—16, č. 6, s. 3—16
 Palmaitis M. L., *PIE Vocalism and the Development of the IE Declension Models*. (in) *IF* 84 (1979), s. 17—48
 Pulleyblank E. G., *The Indo-European Vowel System*. (in) *Word* 21 (1965), s. 86—101
 Schmalstieg W. R., *New Thoughts on Indo-European Phonology*. (in) *KZ* 87 (1973), s. 99—157
 Schmalstieg W. R., *Lithuanian a and the Evolution of the IE Vocalic System*. (in) *Baltistica* 11 (1976), s. 7—20
 Schmitt-Brandt R., *Die Entwicklung des indogermanischen Vokalsystems* (Heidelberg 1967)
 Szemerényi O., *Structuralism and Substratum*. (in) *Lingua* 13 (1964), s. 1—29
 Szemerényi O., *The New Look of Indo-European*. (in) *Phonetica* 17 (1967), s. 65—99

3.4 Hláskové změny

Hláskové změny proběhnuvší v jednotlivých ide. jazycích byly z větší části už popsány v předcházejících odstavcích (vyplývají vlastně z jednotlivých responzí). Vzhledem k tomu, že mnohé bylo řečeno příliš lapidárně a zjednodušeně, některé

kombinatorní změny pak v rámci výkladu o rekonstrukci indoevropského stavu vůbec nemohly být uvedeny, považujeme za nutné zařadit zvláštní oddíl „hláskové změny“. Nejde tu o úplný výčet hláskových změn v ide. jazycích (řada změn tu nebude znovu uvedena), ale o přehled typických procesů, probíhajících namnoze paralelně v různých ide. jazycích (posunutí souhlásek apod.), zamýšlení nad jejich mechanismem apod.

3.4.1 Změny souhlásek co do místa artikulace

3.4.1.1 Palatalizace (v užším slova smyslu) je kombinatorní změna velárních souhlásek v palatály, způsobená následující palatální samohláskou (*e, *i) nebo souhláskou *y. Ta kováto změny proběhly v téměř všech ide. jazycích, ovšem nezávisle na sobě v různých dobách. Velmi starého data je indoiránská palatalizace:

- *ke, *kwē, *ki, *kwi > sti. (av.) *ča*, *či*
 *ge, *gwe, *gi, *gwi > sti. (av.) *ja*, *ji*
 *ghe, *gwe, *ghi, *gwi > sti. *ha*, *hi* (av. *ja*, *ji*)

Příklady:

Sti. *panča* — ř. *penťe*, lat. *quinque*; sti. *čit* — lat. *quid*; sti. *jyā* — lit. *gija*; sti. *jīva* — lat. *vīvus*, lit. *gyvas*; sti. *hanti*, *ghanti*, av. *jaiinti* — ř. *theinō*, lit. *ginti*; sti. *arhati*, av. *arəjat* — ř. *alpheō* apod.

K fonologizaci původních variant [*k*], [*č*] (atd.) došlo v souvislosti se změnou *e* > *a*; druhotně bylo *č* analogií přeneseno do pozic, kde bychom čekali *k*: sti. *pačanti* — lat. *coquunt* apod.

3.4.1.1.1 Mnohem později (v 1. pol. 1. tisíciletí n. l.) nastaly obdobné změny ve slovanských j. (1. palatalizace): stsl. *vlъče* (vok.) — lit. *vilke*; stsl. *čvto* — lat. *quid*; stsl. *žena* — gót. *qinō*, stprus. *genna*; stsl. *živъ* — lit. *gyvas* aj. — Po provedení monoftongizace (§ 3.3.4) proběhla ve slovanských j. (asi v 2. polovině 1. tisíciletí n. l.) tzv. 2. palatalizace velár, způsobená nově vzniklými palatálními samohláskami *ě*, *i*: *kě*, *ki* > *čě*, *ci*; *gě*, *gi* > *zě*, *zi*; *chě*, *chi* > *sě*, *si*; *šě*, *ši*. Např. stsl. *čena* — lit. *kaina*, stsl. *vlъci* — lit. *vilka*, stsl. *dzělo* — lit. *gailus* apod.

3.4.1.1.2 Palatalizace dále proběhla (v různém rozsahu) v románských j. (lat. *canis* > fr. *chien* apod.), v angličtině, lotyštině, tocharštině aj.

3.4.1.2 Asibilace je změna okluzívy v sykavku. Sem patří především změny ide. palatálních velár v jednotlivých tzv. satemových jazycích, jež lze shrnout následujícím způsobem (příklady byly uvedeny v § 3.1.1):

ide.	sti.	av.	arm.	alb.	lit.	sl.
* <i>k</i>	> <i>ś</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i> , <i>ð</i>	<i>š</i>	<i>s</i>
* <i>g</i>	> <i>ǰ</i>	<i>z</i>	<i>c</i>	<i>z</i> , <i>ð</i>	<i>ž</i>	<i>z</i>
* <i>ǰh</i>	> <i>h</i>	<i>z</i>	<i>ǰ</i>	<i>z</i> , <i>ð</i>	<i>ž</i>	<i>z</i>

Zdá se, že v první fázi vznikly palatální sykavky *š, ž*, ty se pak v některých ide. j. dále měnily (> *s, z* apod.). K šíření této změny (tzv. satemizaci) srov. §§ 1.3.6, 1.3.6.1. **3.4.1.2.1** Asibilaci podléhaly též dentály v pozici před *i* (*ti* > *ci* > *si* apod.). Takováto změna nastala v části řeckých dialektů (včetně iónských) a v hethitštině: att. *eisi* — sti. *eti*, lit. *eiti*; het. *ešzi* — sti. *asti*, ř. *esti* apod. Setkáváme se s ní dále v románských (zčásti už v lidové latině, ve větším rozsahu např. v rumunštině) a slovanských j. (v polštině aj.).

3.4.1.3 Indoevropské labioveláry měly trojí osud: 1° zachování obou artikulačních komponent (nikde však v plném rozsahu); 2° ztráta labiální komponenty, 3° ztráta velární komponenty. — V tzv. satemových j. (v indoiránsčině, arménštině, albánštině, baltštině a slovanštině) zanikla labiální komponenta a labioveláry splynuly s čistými velárami. Lze soudit, že tato delabializace nastala že po asibilaci palatálních velár (řetězová reakce): ve východoide. dialektch nastaly obě změny po oddělení protoiónštiny, v protobaltských dialektch snad až po jejich „satemizaci“ (§§ 1.3.6, 1.3.6.1).

3.4.1.3.1 Velmi složitý byl vývoj labiovelár v řečtině (což patrně souvisí se smíšeným charakterem tohoto ide. jazyka); mezi jednotlivými ř. dialekty jsou značné rozdíly. V mykénštině jsou labioveláry z větší části ještě zachovány. V attičtině se měnily různě podle kvality sousedních vokálů:

	<i>a</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
* <i>k^w</i>	<i>pa</i>	<i>po</i>	<i>te</i>	<i>ti</i>	<i>ku</i>
* <i>g^w</i>	<i>ba</i>	<i>bo</i>	<i>de</i>	<i>di</i>	<i>gu</i>
* <i>g^wh</i>	<i>pha</i>	<i>pho</i>	<i>the</i>	<i>thi</i>	<i>kh^w</i>

V pozici po *u* se labioveláry zpravidla delabializovaly (podobně jako před *u*). V aiolských dialektch nacházíme labiální střídnice i před *e* (*i*). Příklady: *poteros* — sti. *katara-*, gót. *h^waþar*; att. *tettares*, hom. (aiol.) *pisures* — sti. *čatvārah*, lat. *quattuor*; *bous* — sti. *garuh*; *delphus* — sti. *garbha-*, sthn. *kalb*; att. *gunē*, aiol. *banā* — gót. *qinō*, sl. *žena*; *elaphros*, *elakhus* — sti. *laghu-*, lat. *levis*; *theinō*, *phonos* — sti. *hanti* apod.

3.4.1.3.2 Značně složitý obraz skýtá rovněž latina. Neznělá labiovelára tu zůstala zachována (*qu*) ve většině případů, před *o, u* a před souhláskami však podlehl delabializaci. Ide. *g^w* si zachovalo obě složky pouze po nosovce (> *ngu*), v iniciální a intervokální pozici ztrácelo velární složku (> *v*), před souhláskami složku labiální. Ide. *g^wh* dalo na začátku slov *f*, jinak se měnilo stejně jako *g^w* (před *r* dalo *b*?). Např.: lat. *veniō* — ř. *bainō*, gót. *qiman*; lat. *unquen* — sti. *anji-*, stir. *imb*; lat. *formus* — sti. *gharma-*, ř. *thermos*; lat. *nix*, *nivis*, *ninguit* — gót. *snáiuws*, stsl. *sněgъ* apod. — V oskoumerských dialektch se labioveláry měnily v labiály: *k^w* > *p*, *g^w* > *b*, *g^wh* > *f*:

osk. *pis* — lat. *quis*; osk. *bivus* — lat. *vivī* apod. Případy, kdy latina má za ide. labioveláry *p, b* (*lupus*, *bōs* aj.), svědčí o míšení jazyků (pocházejí z oskoumerštiny — § 1.3.5.1).

3.4.1.3.3 V keltských j. se *g^wh* změnilo v *g*, *g^w* v *b*, zatímco *k^w* zůstalo v části těchto j. zachováno a v druhé části dalo *p*: stir. *bó* — ř. *bous*, sti. *garuh*; stir. *cethir*, bret. *pevar* — lat. *quattuor* apod. Tento rozdílný vývoj představuje důležité klasifikační kritérium: rozlišují se keltské jazyky *q*-ové (= goidelské) a *p*-ové (= britonské).

3.4.1.3.4 Pragermánština zřejmě ještě uchovávala ide. labioveláry, ovšem v posunutě podobě (§ 3.4.2.2): *k^w* > *h^w*, *g^w* > *k^w*, *g^wh* > *g^w* (to se záhy rozpadalo na své složky, jež se pak dále vyvíjely podle svých pravidel). V gótštině jsou prvé dvě ještě zachovány (*h^w*, *q*), v ostatních germánských j. záhy *h^w* > *h*, *w*. V několika případech došlo v germánštině k labializaci (*k^w* > *p* > *f*): gót. *wulfs* (sti. *vrka-* atd.), *fidwōr* (lat. *quattuor* atd.) aj. Snad je to stopa míšení dialektů (při formování germánštiny — § 1.3.5.2).

3.4.1.4 Cerebralizace je změna dentál v souhlásky zvláštní artikulace, tzv. cerebrály (kakuminály); v indoárských j. vedla k rozštěpení ide. dentální řady na dvě sdružené artikulační řady *t, d, dh* a *ʈ, ɖ, ɖh*. Cerebralizace nastala — patrně vlivem substrátových jazyků — nejdříve u *š* (< *s*) a *n* a zasáhla pak i okluzívy (*št* > *šʈ* atd.).

3.4.1.5 Indoevropská sykavka *s* byla náchylnější ke změnám než jiné souhlásky; vyplývalo to patrně z jejího izolovaného postavení v konsonantickém subsystému (po zániku laryngál). Její vývoj šel v podstatě trojím směrem:

3.4.1.5.1 V pozicích *SV* a *VSV* se *s* měnilo v *h* (slabě artikulované = přídech), to pak v průběhu dalšího vývoje namnoze zanikalo (> 0). Takovýto vývoj nastal v řečtině, íránštině, arménštině a keltštině: av. *hapta*, ř. *hepta*, arm. *ewthn* — sti. *sapta*, lat. *septem*; av. *ahī*, ř. *ei* — sti. *asi*; av. *hišku-*, bret. *hesp* — lat. *siccus*, sti. *šuška-* apod. Intervokální *h* zaniklo v řečtině již v prehistorické době, začáteční se v jednotlivých dialektch drželo různě dlouho (k jeho označení nesloužilo v pozdější ř. abecedě zvláštní písmeno, ale pouze diakritické znaménko).

3.4.1.5.2 Druhý směr, jímž se ide. *s* často vyvíjelo, byl jeho přechod v palatální sykavku *š*. V indoiránských j. nastala tato změna po hláskách *i, u, r, k*. Ve slovanských j. vzniklo za obdobných podmínek *š* alternující s *ch* (*š* před palatálními vokály, *ch* před nepalatálními — souvisí s první palatalizací?). Tyto alofony se ovšem záhy změnily ve fonémy: *š* vznikalo rovněž ve skupině *sy*, *ch* existovalo též jako expresivní varianta fonému *k*, resp. *g* (vznik fonému *ch* představuje jednu z nejobtížnějších otázek slovanského historického hláskosloví). V baltštině byla změna *s* > *š* provedena po *r*, jinak jen sporadicky. Příklady: sti. *mūšikā-*, stsl. *myšь* — lat. *mūs*, sthn. *mūs*; stsl. *ucho* — lit. *ausis*; sti. *tršnā-* — ř. *tersomai*, gót. *þaursus*; sti. *tišṭhati* — *asthāt*, lat. *sistō*; stsl. *vrchъ*, lit. *viršus* — lat. *verruca* (-*rr* < -*rs*).

3.4.1.5.3 V některých případech podléhalo *s* sonorizaci: znělý alofon [z] se objevil

i v jiných pozicích, než tomu bylo původně (§ 3.1.2.3.1), což ovšem ještě nemuselo vést k fonologizaci rozdílu $s : z$ (ta nastala tam, kde z vznikalo i jiným způsobem: jako střídnice za $ǵ, ǵh$ v íránských a slovanských j., asibilací $dy > dz > z$ v řečtině apod.). V „italických“ j. tak vzniklo z v intervokálníce pozici, v germánských j. podle Vernerova zákona (§ 3.5.8.1; fixace přízvuku vedla k jeho fonologizaci). Je zajímavé, že $i z$ je málo stabilní hláska: v indoárských j. zanikalo (viz příklady v § 3.1.2.3.1), v latině, severogermánských a západogermánských j. se měnilo v r (tzv. rotacismus). Příklady: sti. *maǵǵati*, lat. *mergō* — lit. *mazgoti*; lat. *auris* — lit. *ausis*; lat. *foret* — osk. *fusid*; sthn. *wārum*, stsev. *vórom* — gót. *wēsūm* apod.

3.4.2 Změny souhlásek co do způsobu artikulace

3.4.2.1 Na tomto místě je třeba se znovu vrátit k problému indoevropských aspirát (§§ 3.1.2—3.1.2.2.1, 3.1.3.4—3.1.3.4.2). Zatímco otázka, do jaké míry je toto tradiční označení oprávněné, je z fonologického hlediska koneckonců nepodstatná, můžeme odpovědět se značnou dávkou pravděpodobnosti na otázku, zda se u nich uplatňovala distinktivní znělost. Novější bádání dochází k závěru, že tato distinktivní vlastnost byla u „aspirát“ redundantní (fakultativní); snad měly tyto fonémy znělé a neznělé alofony. — Zdá se též, že název „aspiráty“ je plně oprávněn jen pro jazyky východního areálu: řečtina má na příslušných místech v konsonantickém subsystému neznělé aspiráty *ph, th, kh*, sanskrt znělé *bh, dh, gh* (atd.). Rozdíl ve znělosti patrně souvisí se zmíněnou redundancí této vlastnosti ve starším období.

3.4.2.1.1 V době, kdy dialekty východoide. areálu tvořily ještě jednotu, proběhla v těchto dialektech disimilace aspirát. Jestliže kořen obsahoval dvě aspiráty, byla první z nich disimilována, tj. nahrazena neaspirovanou okluzívou. Výjimku tvoří případy, kdy druhá aspiráta podlehla změně při kontaktu s jinou souhláskou (zpravidla $s : bh + s > ps$ apod.): v těchto případech zůstala zachována první aspiráta. Výsledek disimilace ukazuje, že v době, kdy probíhala, existoval již svrchu zmíněný rozdíl v povaze aspirát (předstupeň řečtiny *ph, th, kh*, předstupeň indoíránštiny *bh, dh, gh* atd.): sti. *bodhati* (*bh — dh*), *bhotsyati* (*bh — dh + s*), ř. *peuthomai* (*ph — th*) × gót. *ana-biudan* (*b — d*); sti. *dadhāmi* (*dh — dh*), ř. *tithēmi* (*th — th*) [§ 8.1.6.1]; ř. *thriks* (*th — kh + s*), *trikhos* (*th — kh*); sti. *bahu-* (*bh — ǵh*), ř. *pakhus* (*ph — kh*) apod.

3.4.2.1.2 Dialekty západního areálu měly naproti tomu na odpovídajících místech konsonantického subsystému podle všeho frikativy s redundantní znělostí ($b \sim f, d \sim p, g \sim \chi$ atd.). Tento stav je nejlépe uchován v „italických“ j.: neznělá realizace byla pravidlem v iniciální pozici, znělá v neiniciální. Za neznělé frikativy *f, p, x^w* je v latině jednotná střídnice *f*, za χ je *h*, které ovšem — zejména v mluveném jazyce — záhy zanikalo (stejně střídnice jsou v oskoumberštině). Tytéž střídnice jsou v oskoumberštině i uvnitř slov, kdežto v latině jsou střídnice za starší znělé frikativy zčásti podmíněny hláskovým okolím: za *b* je všude *b*, za *d* je *d* nebo *b* (s nezcela jasnými pravidly distribuce), za *g* je v intervokálníce pozici *h* (záhy zanikající), jinak *g* (k labioveláře srov. § 3.4.1.3.2). Srov. § 3.1.2.1 (příklady).

3.4.2.1.3 Znělé frikativy jako střídnice ide. „aspirát“ měla prokazatelně i germánština; původní stav (střídání znělých a neznělých alofonů) tu ovšem byl narušen posunutím souhlásek (§ 3.4.2.2). Již v pragermánském období se znělé frikativy změnily v okluzívy v pozici po *n*; *b, d* též na začátku slov (v gótštině a severštině také *g*). V pozdějších germánských j. tento proces pokračoval. Grafika ovšem skutečný stav namnoze zakrývá: např. gótské písmo vůbec nerozlišuje znělé frikativy a okluzívy. Gótština má za znělé frikativy *b, d* v pozici před sykavkou a na konci slov neznělé *f, p*. — Keltské, baltské a slovanské j. mají za ide. „aspiráty“ znělé okluzívy. Lze předpokládat, že tyto okluzívy jsou střídnicí za starší frikativy (společné všem západoide. jazykům). Změna $b > b$ (atd.) je daleko pravděpodobnější než $bh > b$ (atd.): zatímco staroindické znělé aspiráty se zachovaly až do novindických j., představují znělé frikativy v souhláskovém subsystému nestabilní prvek (pro svou fonologickou „složitost“ a obtížnou artikulaci) a jsou obvykle náchylné ke změnám (viz vývoj v latině a germánských j.). V protobaltských dialektech přispěl k defonologizaci rozdílu $b : b$ (atd.) patrně i kontakt s íránskými j., kde znělé frikativy existovaly pouze jako varianty znělých okluzív (indoíránšské znělé aspiráty se tu v první fázi změnily ve frikativy, ty pak ve většině pozic v okluzívy).

3.4.2.2 Posunutí souhlásek

Takto nazýváme cyklickou mutaci souhlásek, jež proběhla v některých ide. jazycích, především v germánštině. V rámci této mutace se změnily všechny okluzívy co do způsobu artikulace — posunuly se na místo sousední souhlásky v systému:

$d \rightarrow t \rightarrow p \rightarrow \bar{d} \rightarrow d$ (apod.)

Ide. znělé okluzívy se v germánštině změnily v neznělé okluzívy ($b, d, g, g^w > p, t, k, k^w$), neznělé okluzívy se změnily v neznělé frikativy ($p, t, k, k^w > f, p, \chi, x^w$), ty pak se zčásti změnily ve frikativy znělé podle tzv. Vernerova zákona (§ 3.5.8.1); znělé frikativy se již v pragermánském období začaly měnit ve znělé okluzívy (§ 3.4.2.1.3). Příklady byly uvedeny již v §§ 3.1.1, 3.1.2.1. O příčinách této konsonantické mutace byly vysloveny různé domněnky: někteří badatelé ji připisují substrátovému působení neznámého jazyka, jiní hledají spíše vnitřní příčiny. Srov. též § 3.7.3.

3.4.2.2.1 Podobné posunutí souhlásek proběhlo později ještě jednou v části dialektů kontinentálních Germánů — tzv. hornoněmeckých (2. posunutí). Znělé souhlásky se měnily v neznělé ($d > t$), neznělé ve frikativy ($p > f$) nebo afrikáty ($p > pf$).

3.4.2.2.2 V arménštině proběhlo už v prehistorické době posunutí souhlásek podobné prvnímu germánskému. Některé detaily tohoto procesu nejsou ještě zcela objasněny. Jde zhruba o tyto změny: $b, d, g, ǵ > p, t, k, c$; $bh, dh, gh, ǵh > b, d, g, j$; $p > h, v, ph$; $t > th$; $k > kh, k$. Příklady: arm. *tam* — lat. *dō*; arm. *kov* — sti. *gauh*; arm. *cin* — lat. *genus*, sti. *janas-*; arm. *berem* — sti. *bharati*; arm. *mēg* — sti. *megha-*; arm. *ǵmern* — lat. *hiems*, sl. *zima*; arm. *hayr* — lat. *pater*; arm. *ewthn* — lat. *septem*; arm. *lkanem* — lat. *linguō*, lit. *likti* apod. V části arménských dialektů proběhlo později 2. posunutí souhlásek.

3.4.2.2.3 Soudí se, že k podobným souhláskovým mutačním došlo i v jiných ide.

jazycích Malé Asie a Balkánu (v thráctině, v předřeckém ide. jazyce — § 1.3.3.3), dochované zbytky těchto jazyků však nestačí k tomu, aby mohla být tato otázka jednoznačně zodpovězena.

3.4.2.3 Rovněž v keltských j. podlehl souhláskový subsystém radikálním změnám, připomínajícím do jisté míry germánské a arménské posunutí. Velmi starého data je tu zánik souhlásky *p* (patrně $p > f > h > 0$ — podobně jako v arménštině) — jeden z mála společných rysů všech keltských j.: stir. *athair* — lat. *pater*, stir. *secht* — lat. *septem* apod. Mnohem později nastala tzv. lenice souhlásek, tj. změna postvokalických souhlásek (i znělých okluzív a nosovek!) ve frikativy: stir. *bráthir* — lat. *fráter*, stir. *sechitir* — lat. *sequitur* apod.

3.4.2.4 Radikální zjednodušení co do způsobu artikulace nastalo v tocharštině: rozdíly mezi třemi sériemi ide. okluzív tu — jak se zdá — zanikly, v tocharských památkách se objevují pouze neznělé neaspirované okluzívy (někteří badatelé nicméně tvrdí, že jisté stopy původních rozdílů zůstaly zachovány u palatálních střídnic za ide. dentály): toch. A *pračar* — sti. *bhrātr-*; A *pāčar* — sti. *pitr-*; A *tre* — sti. *trayah*; B *tkāčar* — sti. *duhitr-*, ř. *thugatēr*; A *kānt* — sti. *šata-*, lat. *centum*; A *ākeñč* — lat. *agunt*, sti. *ajanti*; A *ko* — sti. *gauh*, ř. *bous* apod.

3.4.2.5 Nemalé problémy vyvstávají při zkoumání souhláskového subsystému hethitštiny, hlavního reprezentanta staroanatolských jazyků. Jsou způsobeny především klínopisnou grafikou, nedostatečně přizpůsobenou hláskovému systému ide. jazyka (to platí jak o konsonantismu, tak i o vokalizmu). Klínové písmo, převzaté Hethity, sice disponovalo grafémy pro neznělé i znělé souhlásky (slabiky obsahující znělé a neznělé souhlásky), písaři jich však užívali zdánlivě bez jakéhokoli řádu. Např. dentála ve slově, jehož ide. etymologie ukazuje na *d, je psána jednou znakem *s* *d*, podruhé však znakem *t*: *wa-a-tar*, *u-i-da-a-ar* (ř. *hudōr*, sl. *voda*). Podobně: *pid-da-an-zi* (ř. *petomai*), ale *kat-ta* (ř. *kata*); *gi-e-nu*, gen. *ki-nu-wa-aš* (lat. *genū*) apod. Není divu, že v začáteční fázi zkoumání hethitštiny docházeli badatelé k závěru, že tři série ide. okluzív splynuly v het. v jednu (podobně jako v tocharštině), k jejímuž označení užívali písaři klínopisných znaků zcela podle své libovůle. Pozdější badání však zjistilo, že jakýsi řád tu přece jen byl: předpokládané neznělé okluzívé odpovídá zdvojené psaní souhlásky, předpokládané znělé nebo aspiráté jednoduché psaní. To nasvědčuje, že alespoň v neiniciální pozici se v hethitštině uchoval rozdíl *t* : *d*, *dh* (atd.), a to snad jako rozdíl co do napjatosti (fortes : lenes); k označení napjatých (fortes) užili hethitští písaři zdvojeného psaní.

3.4.3 Změny v souhláskových skupinách

Z primárních souhláskových skupin tu přicházejí v úvahu prakticky jen skupiny se sykavkou a s likvidou (§ 4.2.2): *SC*, *CR*, *SCR*, příp. *CS*. Skupiny *SC*, *CR*, *SCR* jsou velmi stabilní: sykavka *s*, jinak labilní (§ 3.4.1.5), v nich zpravidla nepodléhá

změnám (v řečtině aj.) a brání i změnám následující okluzívy. To se týká např. germánského posunutí: gót. *speiwan* — lat. *spuō*, gót. *standan* — lat. *stō*, gót. *fisks* — lat. *piscis* (zůstaly zachovány okluzívy!).

3.4.3.1 Zvláštní případ představuje sti. střídnic *čh* (ččh) za předpokládané ide. *šk* (resp. *sk*): sti. *čhid-* — ř. *skhizō*, lat. *scindō*; sti. *čhāyā-* — ř. *skiā*; sti. *gaččhati* — ř. *baskō* (§ 8.2.1.2.6) apod. Soudí se, že tyto podoby pocházejí ze středoindických jazyků (tzv. prákratismy — § 1.2.1.1).

3.4.3.2 Ze skupin typu *CS* přicházejí v úvahu prakticky jen skupiny s velárou: sti. *dakšina-*, ř. *deksios*, lat. *dexter*, gót. *taihswa*, lit. *dešinē*, stsl. *desьнъ* (*ks* > lit. *š*, sl. *s*) apod. Častěji ovšem odpovídá staroindickému *kš* v ostatních ide. jazycích jiná skupina nebo souhláska:

	sti.	av.	ř.	lat.	sl.
1	<i>kš</i>	<i>š</i>	<i>kt</i>	<i>s, x</i>	<i>s</i>
2	<i>kš</i>	<i>xš</i>	<i>phth</i>	<i>s</i>	
3	<i>kš</i>	<i>z</i>	<i>khtth</i>	<i>h</i>	<i>z</i> (atd.)

Příklady: (1) sti. *rkša-*, av. *arəša-*, ř. *arktos*, lat. *ursus*; sti. *takšan-*, av. *tašan-*, ř. *tektōn*, lat. *texō*, stsl. *tesati*; (2) sti. *kšiti-*, av. *xšyo-*, ř. *phthisis*; (3) sti. *kšam-*, av. *zam-*, ř. *khtthōn*, lat. *humus*, stsl. *zemlja* aj.

Starší jazykověda řešila tyto případy rekonstrukcí zvláštní řady dentálních frikativ (*p*, *ph*, *đ*, *dh*), vyskytujících se pouze v kombinaci s guturálami: 1. **k̥p*, 2. **k̥wph*, 3. **gd̥h* apod. Uvažovalo se též o rekonstrukci další řady guturál: *k̥s*, *g̥z* atd. Ze strukturnětypologického hlediska jsou ovšem všechny tyto rekonstrukce pochybené. Zdá se, že lze najít poměrně jednoduché řešení: jde patrně o původní skupiny *t + k*, *dh + gh* apod., jež podlely metatezi a zčásti epentezi (*tk* > *tsk* > *kst* > *ks/kt* apod.).

3.4.3.3 Ze sekundárních souhláskových skupin si zaslouží pozornost skupiny okluzíva + *t*, *s*, vznikající často na švu kořene a sufixu (ty velmi často začínaly právě těmito hláskami). Pravidlem je tu regresivní znělostní asimilace: sti. *yukta-*, ř. *zēuktos*, lat. *unctus* (*yeug + to*). Podobně se vyvíjely i skupiny s „aspirátou“ ve všech jazycích kromě indoíránsťtiny: lat. *nuptus* (*bh + t*), *tractus* (*gh + t*), ř. *hektos* (*gh + t*) apod. V indoíránsťtině však docházelo v těchto případech k progresivní asimilaci (*bh*, *dh*, *gh + t* > *bdh*, *ddh*, *gdh*): sti. *labdha-* (*bh + t*), *buddha-* (*dh + t*), *dagdha-* (*gh + t*) apod. Rovněž skupiny s dentálou (*t*, *d*, *dh*) daly snad v první fázi *tt* (kromě *dh* v indoíránsťtině). To však zůstalo zachováno jen v indických j., jinde se měnilo ve *st* (írán., ř., balt., sl.) nebo *ss* (lat., kelt., germ.): sti. *satta-*, av. *hasta-*, lat. *ob-sessus*, lit. *sesti* (*d + t*); sti. *vitta-*, ř. *an-istos*, lat. *vīsus*, stir. *ro-fess*, sthn. *gi-wissō* (*d + t*) apod. — Ve skupinách se *s* všude nastala progresivní asimilace (*b*, *bh*, *d*, *dh*, *g*, *gh + s* > *ps*, *ts*, *ks*): lat. *scripsī* (*b + s*), st i. *bhotsyate* (*dh + s*), ř. *heksō* (*gh + s*) aj.

3.4.3.4 V řadě případů podléhaly souhláskové skupiny radikálnějším změnám — úplné asimilaci, příp. zjednodušení. Zvláště typický je tento vývoj pro slovanštinu, kde platil po jistou dobu tzv. zákon otevřených slabik. Uvnitř slova zůstaly zachovány jen takové souhláskové skupiny, jež byly přípustné i na začátku praslovanských slov: $s + C$, $C + r$, l a část skupin $C + n$, m . Ostatní souhláskové skupiny byly zjednodušeny: stsl. *netъbъ* — av. *naptiya-*, sti. *napāt-*, lat. *nepōs*; č. *vosa* — lit. *vapsa*; stsl. *svъnъ* — ř. *hupnos*, lit. *sapnas*; stsl. *věsъ* — *vedo* ($d + s$), *potъ* — *pekъ* ($k + t$) apod. Ze souhláskových skupin $C + y$ vznikly v praslovanštině palatalizované souhlásky ($p + y > p'$; zčásti tu došlo k *l*-epentezi: *plj* apod.), resp. palatály č, ž: stsl. *pljujo* — lit. *piauti*, lat. *spuō*; stsl. *skačъ* ($< kj$) — *skakati* apod. Projevem praslovanské tendence k otevřeným slabikám je i vznik nosových samohlásek podle vzorce $VNC > V^nC$: stsl. *zetъ* — lit. *žentas*; stsl. *roka* — lit. *ranka*; stsl. *zobъ* — ř. *gomphos* apod. Srov. dále § 3.6.2.

3.4.4 Změny na konci slov

Obecně platí, že hlásky v pozici na konci slova jsou náchylnější ke změnám než v jiných pozicích. Příčinou toho je mj. větší redundance elementů nacházejících se v této pozici. Pro finální pozici je typické artikulační oslabování a zjednodušení (irelevance některých distinktivních vlastností), příp. úplný zánik souhlásek. Totéž platí i o samohláskách: krátké samohlásky se redukují, příp. odpadají (synkopa, apokopa), dlouhé se krátí, diftongy se monoftongizují. V té či oné míře proběhly změny tohoto typu ve všech ide. jazycích; v mladších vývojových fázích jich pochopitelně přibývá. — Příklady v tomto oddílu neuvádíme, čtenář jich najde hojnost v morfologických kapitolách.

3.4.4.1 Ze souhlásek se na konci ide. slov častěji vyskytovaly pouze *s*, *m*, *t* a *r*. Je zajímavé, že nejfrekventovanější z nich — sykavka *s*, jinak poměrně labilní (§ 3.4.1.5) — je v této pozici velmi stabilní: v řečtině a baltských j. přežila dokonce až do současnosti — jediná z koncových ide. souhlásek! Zachována je dále v latině, v galských jazykových zbytecích a v gótské (přirozeně také v staroanatolských j. a v dalších fragmentárně doložených ide. jazycích Balkánu a Malé Asie). V románských j. (pokračování latiny) je ještě zčásti uchována (ve staré franštině), v pozdějších keltských j. zmizela beze stop, stejně jako v jazycích kontinentálních Germánů, zatímco gótská a stará severština ji ještě uchovávají (gót. *-s*, stsev. *-r < pragerm. -z*, vzniknuvšího podle Vernerova zákona — § 3.5.8.1). V indoíránských j. se měnilo *-s* po vysokých souhláskách v *-š* (§ 3.4.1.5.2), po nízkých v slabě artikulované *-h*; to v íránských j. odpadlo, ve staroindičtině přežívá jako frikativa s irelevantním místem artikulace (tzv. visarg; připodobňuje se co do znělosti a místa artikulace začáteční hláске následujícího slova — § 3.4.4.8). Ve slovanštině koncové *-s* — podobně jako všechny koncové souhlásky (§ 3.4.3.4) — odpadlo, zanechávajíc ovšem jisté stopy v kvalitě předcházející samohlásky (§ 3.4.4.7). Rovněž v arménštině a tocharštině zaniklo *-s* ještě v prehistorické fázi.

3.4.4.2 Koncové *-m* je zachováno v indoírántině a latině, v řečtině a hehritštině jako *-n*. Šlo tu ovšem spíše o slabě artikulovanou nosovku neurčitěho místa artikulace (viz sandhiové změny v sanskrtu — § 3.4.4.8), jež se v následující vývojové fázi měnila v nosovost předcházející samohlásky nebo odpadala. Tento druhý případ nastal v lidové latině a v germánských j. (již v prehistorické době); v baltských j. vznikly nosové samohlásky (lit. *-a*, *-e*, *-i*, *-u*, ale nosovost se změnila v délku při zachování původní grafiky!), ve slovanských j. jen po dlouhých samohláskách, kdežto po krátkých nosovka odpadla (§ 3.4.4.7). Ve staré írántině zanechalo odpadnutí *-n* ($< *m$) stopy na začátku následujícího slova (před samohláskovou iniciálou se objevuje nosovka, neznělé souhlásky se mění ve znělé — tzv. eklipse).

3.4.4.3 Poměrně řídké koncové *-r* je zachováno v řečtině, latině, germánštině (až do současných jazyků!), zčásti i ve staré írántině. V staroindičtině se měnilo v *-h* (visarg — § 3.4.4.1), v baltštině a slovanštině odpadlo.

3.4.4.4 Koncové *-t* se uchovalo v indoírántině a latině; šlo tu o dentálu s irelevantní znělostí, o čemž svědčí sandhiové jevy v sanskrtu, užívání zvláštního grafému v avestě a psaní *-d* v archaických lat. nápisech (ve staré perštině koncová dentála již odpadla, podobně i v klasické lat. po dlouhé samohláске, v lidové lat. a střind. jazycích veskrze). V ostatních ide. jazycích (včetně řečtiny) odpadlo *-t* již v prehistorické fázi.

3.4.4.5 Ze souhláskových skupin se ve finální pozici objevují hlavně skupiny se sykavkou (v nominativu sg. aj.). Skupiny *-ps*, *-ks* (§ 3.4.3.3) jsou uchovány v av., ř. a lat., zatímco *-ts* se zjednodušilo v *-s* (ale gótská uchovává v několika málo zbytecích právě tuto skupinu!). Ve sti. došlo ke zjednodušení všech souhláskových skupin na konci slov, a to tak, že zůstala zachována první souhláska (*-ps*, *-ts*, *-ks* $>$ *-p*, *-t*, *-k*); týž osud postihl i skupiny *s -t* (*-kt* $>$ *-k* atd.), pro něž v jiných ide. jazycích chybějí spolehlivé doklady. Nejasný je vývoj trojčlenné skupiny *-nts* (viz § 5.4.2).

3.4.4.6 Staršího data než výše uvedené změny je vývoj, k němuž došlo — zřejmě ještě v období před první diferenciací ide. jazyků — ve finálních skupinách *-ns* a *-rs*. Koncové *-s* tu — jak se zdá — odpadlo a náhradou se dloužila předcházející samohláska. Obdobný vývoj nastal také ve skupinách s hypotetickou laryngálou ($VRH > VR$ a snad i $VSH > VS$), což svědčí o paralelním postavení sykavky a „laryngál“ v souhláskovém subsystému (§ 3.1.3.2). Nejasný je přitom osud nosovky. Podle rozšířeného názoru souvisel s povahou iniciály následujícího slova (sandhi!): před samohláskou zůstala zachována, před souhláskou odpadla. Ale je možné i jiné vysvětlení: $VNS\#$, $VNH\#$ $\rightarrow$ $VNH\#$ (neutralizace rozdílu mezi *s* a laryngálou) $\rightarrow$ $VHN\#$ (metateze) $\rightarrow$ $VH\#$ (zjednodušení skupiny) $\rightarrow$ $\bar{V}$ (kdežto *r* zůstalo zachováno). Tato změna nepostihla skupinu *-ms* (později $>$ *-ns*). Srov. dále §§ 5.2.2.3, 5.4.4.1 aj.

3.4.4.7 Koncové samohlásky zůstaly zachovány bez podstatných změn v indoírántině a řečtině. V latině je tendence ke krácení dlouhých ($\bar{a} > \bar{a}$) a k apokopě krátkých ($\bar{i} > 0$, $\bar{e}$). Před *-s*, *-m* se o změnilo v *u* (*-os*, *-om* $>$ *-us*, *-um*; též *-es* $>$ *-is*). V pragermánštině byl snad ještě do značné míry uchován ide. stav, v historických

germánských j. však už došlo k rozsáhlým změnám. V gótské (jež nejlépe uchovala původní stav) se krátké samohlásky v koncových slabikách apokopovaly nebo synkopovaly (> 0), dlouhé se v nekryté pozici krátily, v kryté pozici (tj. před souhláskou) zůstaly zachovány. V baltských j. jeví krátké samohlásky tendenci k synkopě nebo apokopě (ve spis. litevštině je zachováno *-as, -is, -us*, kdežto *-es > -s*; srov. též § 3.4.4.2), dlouhé samohlásky a diftongy v tažených slabikách zůstávají zachovány, v ražených se krátí nebo monoftongizují (§ 3.5.9). Ve slovanštině jsou samohlásky koncových slabik do značné míry uchovány, v jejich vývoji je však řada nejasností. Např. za ide. *oi* je někdy *ě*, jindy *i*, bez zjevných pravidel. Koncové **-os, *-om* se v předslovanské fázi snad vyvíjely podobně jako v latině: *> *-us, *-um > -v*. Podobně lze postulovat vývoj **-ōs > *-ūs > -y*. Přitom je třeba předpokládat, že koncové *-s* bylo působením tendence k lepšímu formálnímu rozlišení rodů někde druhotně přidáno (u maskulin), jinde odstraněno (u neuter). Srov. dále §§ 5.4.3, 5.4.4.1.

3.4.4.8 Ve všech jazycích dochází ke kontaktnímu působení hlásek i ve větném celku (konec — začátek slova). Ve většině případů jde ovšem o záležitost mluveného jazyka, kdežto psaný projev na tyto jevy nebere zřetel. Výjimku představuje stará irština (kde se často mění ve větném kontextu začáteční souhláska slova), zejména však sanskrt: změny, jež tu — především na konci slova — ve větném kontextu nastávaly, jsou v gramatikách popsány složitou soustavou pravidel (tzv. sandhi; tento termín přešel do mezinárodní lingvistické terminologie jako označení jevů tohoto druhu) a v písmě pečlivě respektovány. Jde přirozeně o záležitost literárního jazyka, v mluveném jazyce byla daleko větší volnost. Kořeny sti. sandhiových jevů jsou nicméně staré a skýtají cenné svědectví o poměrech v indoíránském, resp. indoevropském období (připodobňování koncového *-h* a *-m* následující souhláске co do místa artikulace apod.). Zdá se, že ide. sandhiová variace zanechala v některých případech stopy v oblasti morfolgie: hláskově neslučitelné podoby některých koncovek se dají vysvětlit jako sandhiové varianty (jednotlivé dialekty mohly generalizovat různé varianty — §§ 3.4.4.6, 3.4.4.9 aj.).

3.4.4.9 Různost vývoje koncových hlásek v jednotlivých ide. jazycích je možno uvést ve spojitost s diferenciací a integrací indoevropských dialektů (§§ 1.3n.). Zdá se, že ve východním areálu probíhal tento vývoj rychleji, zatímco na západě se dlouho držel původní stav. Není vyloučeno, že změna koncového *-s* ve slabě artikulovanou frikativu *-h* nastala ještě ve společném východoide. období: v protoiónštině byla tato změna snad už provedena (podobně jako v indoíránské) a tento stav je dochován v mykénské řečtině (chybění koncových souhlásek v textech psaných lineárním písmem B!). Restituci koncového *-s* (resp. generalizaci příslušných sandhiových podob) můžeme připsat západní složce historické řečtiny (§ 1.3.3.2). — V západoide. jazycích se *-s* naproti tomu houževnatě drželo: jeho ztráta v keltštině, germánštině aj. je prokazatelně pozdního data. O slovanských j. (známých teprve od 9. stol.)

je ovšem těžko dělat závěry; není vyloučeno, že zánik *-s* tu nastal poměrně brzy, a to pod vlivem íránským (§ 1.3.6).

LITERATURA (§§ 3.4—3.4.4.9)

- Agajan E. B., O genezise armjanskogo konsonantisma. (in) VJa 1960, č. 4, s. 37—52
 Allen W. S., Sandhi (Haag 1962)
 Benveniste E., Le problème du *h* indo-européen. (in) BSL 38 (1937), s. 139—147
 Buyssens E., Mutations consonantiques. (in) Lingua 7 (1958), s. 421—427
 Coetsem F., The Germanic Consonant Shift. (in) Lingua 30 (1972), s. 203—215
 Fourquet J., Les mutations consonantiques du germanique (Paris 1948)
 Gauthiot R., La fin de mot en indo-européen (Paris 1913)
 Gunnarsson J., On Indo-European "Dental Spirants". (in) NTS 24 (1971), s. 21—82
 Ivanov V. V., Obščeeindoevropskaja, praslavjanskaja i anatolijskaja jazykovyje sistemy (Moskva 1965), s. 24—35
 Klyčkov G. S., Teorija rozvoju jazyka i jazykoznavstvo historycznoporównawcze (Warszawa 1975), s. 248—278
 Kuryłowicz J., Le sens des mutations consonantiques. (in) Lingua 1 (1948), s. 77—85
 Lamprecht A., Praslovanština a její chronologické členění. (in) Čsl. přednášky pro VIII. mezinár. sjezd slavistů (Praha 1978), s. 141—150
 Martinet A., Économie des changements phonétiques (Bern 1955)
 Martynov V. V., Slavjanskaja i indoevropskaja akkomodacija (Minsk 1968)
 Merlingen W., Indogermanisches *h*. (in) MNHMHC XAPIN. Gedenkschrift P. Kretschmer II (Wien 1967), s. 49—61
 Milewski T., Mutation consonantique en hittite. (in) AOr 17 (1949), s. 189—195
 Pisowicz A., Le développement du consonantisme arménien (Warszawa 1976)
 Schindler J., A Thorny Problem. (in) Sprache 23 (1977), s. 25—35
 Steblin-Kamenskij M. I., Mechanism of Germanic Consonant Shift. (in) Studia linguistica 17 (1963), s. 77—86
 Szemerényi O., The Development of the IE Mediae Aspiratae in Latin and Italic. (in) Archivum linguisticum 4 (1952), s. 27—53, 99—116; 5 (1953), s. 1—21
 Zabrocki L., Usilnienie i lenicja w jazykach indoeuropejskich (Poznań 1951)
 Žirmunskij V. M., Nekotoryje itogi diskusii ob armjanskom konsonantisme. (in) VJa 1962, č. 5, s. 32—46

3.5 Přízvuk

Jednotlivé ide. jazyky vykazují značně rozdílný stav přízvuku (způsob akcentuace): jedny mají přízvuk volný a pohyblivý (a to v různé míře), druhé přízvuk pevný (a to na různých slabikách). Obecně se soudí, že první případ (volný a pohyblivý přízvuk) je staršího data než případ druhý, představující zřejmě inovaci.

3.5.1 Místo ide. přízvuku lze u konkrétních forem stanovit srovnáním stavu staroindického (védkého) se stavem řeckým, baltským a slovanským a s některými jevy v dalších ide. jazycích (především v germánštině — § 3.5.8.1):

sti.	ř.	lit.	sl.	gót.
<i>pitá</i>	<i>patēr</i>			<i>faðar</i>
<i>pitáram</i>	<i>patéra</i>			
<i>bhrátā</i>	<i>phrātēr</i>	<i>brólis</i>		<i>brōþar</i>
<i>duhitā</i>		<i>duktē</i>		
<i>šatám</i>	<i>hekatón</i>	<i>šimtar</i>		<i>hund</i>
<i>šrávah</i>	<i>kléos</i>		r. <i>slóvo</i>	
<i>gná</i>	<i>gunē</i>		<i>žená</i>	
<i>-sraavā</i>	<i>rhoē</i>	<i>sraavā</i>		
<i>dása</i>	<i>déka</i>	<i>dēšimt</i>	sch. <i>déset</i>	<i>taihun</i>

3.5.2 Pohyb přízvuku v paradigmatech můžeme rekonstruovat srovnáním staroindického a řeckého stavu:

sg. nom.	sti. <i>pāt</i>	ř. <i>poūs</i>
gen.	<i>padáh</i>	<i>podós</i>
dat.	<i>padé</i>	<i>podí</i>
ak.	<i>pádam</i>	<i>póda</i>
pl. nom.	<i>pádaḥ</i>	<i>pódes</i>
gen.	<i>padām</i>	<i>podōn</i>
du. nom.	<i>pádau</i>	<i>póde</i>

U slovesa jsme bohužel odkázáni téměř výhradně jen na indická fakta (jen v několika málo případech se lze dovolávat i svědectví řeckého a litevského):

sg. 1.	sti. <i>émi</i>	ř. <i>eimi</i>	stlit. <i>éimi</i>
2.	<i>éši</i>	<i>eī</i>	
3.	<i>éti</i>	<i>eīsi</i>	<i>éit</i>
pl. 1.	<i>imáh</i>	<i>(imen)</i>	<i>eimé</i>

Právě z pohybu přízvuku v ide. deklinaci a konjugaci (dosvědčeného především védštinou) lze dělat závěry o jeho stavu a funkcích v protoindoevropské fázi (§§ 4.7n.).

3.5.3 Funkce přízvuku v ide. jazycích s volným a pohyblivým přízvukem je v podstatě dvojí: 1° Přízvuk doprovází jisté morfologické procesy — flexi a derivaci (v tomto případě je vlastně redundantní a představuje relikty ze starší vývojové fáze). 2° Přízvuk funguje jako derivační prostředek — má distinktivní funkci. Tento druhý případ je dosti hojně doložen ze staroindičtiny a řečtiny, kde existují dvojice odvozenin tvořených týmž sufixem, ale různě akcentovaných:

sti. <i>éša-</i>	„spěch“	×	<i>ešá-</i>	„spěchající“
<i>vára-</i>	„přání“	×	<i>vará-</i>	„toužící“
ř. <i>phóros</i>	„daň“	×	<i>phorós</i>	„přinášející“ (§ 5.4.9.2.1)
sti. <i>dāt-</i>	„kdo dává“	×	<i>dāt-</i>	„kdo dal“
ř. <i>dōtōr</i>	„kdo dává“	×	<i>dotēr</i>	„kdo dal“ (§ 5.4.5.2)
sti. <i>ápas-</i>	„dílo“	×	<i>apás-</i>	„dělající“ (§ 5.4.3.2)

3.5.4 V některých ide. jazycích s volným a pohyblivým přízvukem se nadto setkáváme s tzv. intonací: dlouhé (dvoumórové) slabiky mohou mít buď klesavou nebo stoupavou intonaci. Spíše než o slabičnou intonaci (charakteristickou pro tibetočínské j.) jde o slabičný přízvuk — akcentuaci první nebo druhé móry dlouhé slabiky. Takovéto rozdíly jsou především ve staré řečtině, dále v litevštině a srbocharvátštině; stopy těchto „intonačních“ rozdílů jsou i v jiných slovanských a baltických j. a ve védštině. V jistém počtu případů lze rekonstruovat ide. „intonační“ rozdíly v koncových slabikách, a to srovnáním řeckého a litevského stavu:

	ř.	lit.
sg. nom.	<i>timé</i>	<i>mergà</i>
gen.	<i>timēs</i>	<i>mergōs</i>
pl. gen.	<i>timōn</i>	<i>mergū</i>
ak.	<i>timás</i>	<i>mergàs</i>
dat./instr.	<i>theoīs</i>	<i>vilkaīs</i>
du. nom.	<i>theó</i>	<i>vilkū</i>

Stav v nekoncových slabikách nelze rekonstruovat: řečtina sice rozlišuje akut a cirkumflex i v předposlední slabice, ale tento rozdíl není fonologický (intonace předposlední slabiky je předurčena kvantitou). Dále je rozdíl v povaze slabičných přízvuků: řecký a slovanský akut (´) je stoupavý, cirkumflex (˘) klesavý; v litevštině je tomu naopak. Tyto a jiné okolnosti vedly J. Kuryłowicze k závěru, že mezi intonací řeckou a baltoslovanskou není historická souvislost: slabičné přízvuky vznikly prý v obou ide. skupinách nezávisle na sobě.

3.5.4.1 Tato teorie však nedošla obecného uznání. I když historicky doložený stav v řečtině, baltických a slovanských j. nepochybně představuje výsledek dlouhého samostatného vývoje, přece jen se zdá, že kořeny „intonačních“ rozdílů jsou už indoevropského data. Tyto rozdíly patrně souvisí s různým původem dlouhých samohlásek (§ 3.3.5.3): staré délky, tj. ty, jež vznikly náhradním dloužením za ztracenou laryngálu, příp. *s* (§ 3.4.4.6), mají akut, nové délky (vzniknuvší kontrakcí apod.) naproti tomu cirkumflex. První případ můžeme pozorovat např. v nom. sg. a ak. pl. *ā*-kmenů a nom. du. *o*-kmenů (§ 5.2.3.1), druhý v gen. sg. a pl. *ā*-kmenů (§ 5.4.8.1) aj. V baltštině a slovanštině toto v podstatě platí i pro nekoncové slabiky. Co se týká diftongů, „normální intonace“ je cirkumflex („tažená i.“). Akutovou („raženou“) „intonaci“ mají diftongy v pozici před zaniknuvší laryngálou. To platí i o tautosylabických skupinách samohláska + *r, l, m, n*, včetně těch, jež vznikly v baltštině a slovanštině vokalizací ide. slabičných sonant *r, l, m, n* (§ 3.2.2). V těchto případech představuje akutová intonace zpravidla svědectví o tom, že kořen obsahoval „laryngálu“:

lit.	sch.	r.	
<i>bármé</i>	<i>b̥jes</i>		(* <i>bhoiH-</i> ; srov. sti. <i>bhīma-</i>)
<i>kráuti</i>	<i>kr̥iti</i>		(* <i>kreuH-</i> <i>kruH-</i>)
<i>d̥ūmai</i>	<i>d̥im</i>		(* <i>dhuH-mo-</i> ; srov. sti. <i>dhūma-</i>)
<i>bérzas</i>	<i>br̥za</i>	<i>beréza</i>	(* <i>bherHǵ-</i> ; srov. sti. <i>bhūrja-</i>)
<i>gérve</i>	<i>žerav</i>	<i>žurávl'</i>	(* <i>gerH-</i> ; srov. ř. <i>géranos</i>)
<i>girtas</i>			(* <i>gr̥H-to-</i> ; srov. sti. <i>gīrna-</i>)
<i>salms</i> (lot.)	<i>slāma</i>	<i>solóma</i>	(* <i>kolH-mo-</i> ; srov. ř. <i>kálamos</i>)
<i>p̥ilnas</i>	<i>p̥ūn</i>		(* <i>pl̥H-no-</i> ; srov. sti. <i>pūr̥na-</i>)
<i>vémti</i>			(* <i>weimH-</i> ; srov. sti. <i>vamiti</i>)
<i>ántis</i>	<i>ūtva</i>		(* <i>[H]onHti-</i> ; srov. sti. <i>āti-</i>)
<i>ženklas</i>			(* <i>ženH-tlo-</i> ; srov. sti. <i>jánāti</i>)
<i>pažintas</i>	<i>znūti</i>		(* <i>ǵn̥H-to-</i> ; srov. sti. <i>jnāta-</i>)

Srov. též § 4.6.6.2.

3.5.5 S problémem „intonací“ souvisí otázka povahy ide. přízvuku. Ablautové jevy (kvantitativní ablaut — § 4.6.7) svědčí o existenci silného důrazového přízvuku. Uchovávání nepřívzvučných samohlásek v tvarech pozdějšího data svědčí o tom, že přízvuk ztratil na intenzitě. Podle mínění některých jazykovědců se změnil v přízvuk melodický: ide. akut a cirkumflex jsou chápány jako skutečné intonace — tónové průběhy v rámci slabiky. Jak už bylo ukázáno v § 3.5.4, šlo patrně o slabičné přízvuky — tedy o dynamické rozdíly uvnitř slabiky, kdežto melodie představovala spíše redundantní prvek (tak je tomu i v současné litevštině).

3.5.6 Jak už bylo uvedeno v §§ 3.5.1—2, uchovává védský j. nejméně původní místo přízvuku. Leč i zde je třeba počítat s jistými posuny a změnami, způsobenými analogií apod. (např. gen. sg. *śunah* místo očekávaného *śunāh* apod.). Za inovaci ještě předindoiránského data je možno pokládat tzv. kolumnální přízvuk v řadě nominálních paradigm (podobné jevy lze pozorovat v řečtině). Jde o tendenci zachovávat konstantní vzdálenost mezi začátkem slova a přízvukovou slabikou:

pitá, pitáram, pitré, pitáraḥ, pitṛbhyaḥ, pitṛn ...

Poté, co sanskrt už přestal být hovorovým jazykem, byla původní akcentuace nahrazena jinou, převzatou patrně ze stredoindických j. (§ 1.2.1.1): místo přízvuku ve víceslabičných slovech je předurčeno kvantitou dvou předposledních slabik ($\underline{\underline{1}} \underline{\underline{2}}$, $\underline{\underline{1}} \underline{\underline{2}}$, $\underline{\underline{1}} \underline{\underline{2}}$; srov. § 3.5.8). K obdobné fixaci přízvuku snad došlo i v staroiránských j.; přímé svědectví o tom bohužel chybí, neboť ani avesta ani stará perština neoznačují místo přízvuku.

3.5.7 K pronikavějším změnám došlo už v prehistorické době v řečtině. Původní volnost a pohyblivost přízvuku je sice v podstatě uchována, nositelem přízvuku však může být pouze některá ze tří posledních slabik slova. Vedle posunů způsobených tímto pravidlem došlo ještě k mnoha dalším změnám. V deklinaci se projevuje

zmíněná už kolumnálnost, v konjugaci tendence vzdálit přízvuk co nejdále od konce slova (nositelem přízvuku v troj- a víceslabičných slovesných tvarech je tedy třetí slabika od konce, pokud to připouští kvantita poslední slabiky ($\underline{\underline{1}} \underline{\underline{2}} \underline{\underline{3}}$, $\underline{\underline{1}} \underline{\underline{2}}$). Původní akcentuace slovesných tvarů je uchována jen v několika málo případech (imperativ a infinitiv tematického aoristu apod.). Jak v sanskrtu, tak i v řečtině nejsou některá jednoslabičná slova (jistě zájmenné tvary, částice aj.) nositeli slovního přízvuku — tzv. enklitika (příklonná slova).

3.5.8 Pro jazyky západoevropského subareálu (latina, keltské a germánské j.) je příznačná již prehistorická fixace přízvuku na první slabice slova. Řada okolností nasvědčuje ovšem tomu, že tato inovace nastala poměrně pozdě, nikoli ještě v společném předstupni těchto jazyků. Příčinu této inovace hledají někteří v působení neindoevropského substrátu, jiní (Kuryłowicz) ji připisují vnitřním faktorům. V latině (kde tento nový přízvuk způsobil mj. redukce a synkopy kořenové slabiky u složených sloves: *afficiō* < *ad-faciō*, *surgo* < *sub-regō* apod.) došlo ještě v předliterárním období k další změně přízvuku: jeho nositelem se stala druhá móra před ultimou ($\underline{\underline{1}} \underline{\underline{2}}$ | $\underline{\underline{1}} \underline{\underline{2}}$, $\underline{\underline{1}} \underline{\underline{2}}$ | $\underline{\underline{1}} \underline{\underline{2}}$; podobně v klas. sanskrtu a snad i v íránštině!) V keltských j. vedla fixace přízvuku k pronikavým změnám samohlásek v nepřívzvučných slabikách; v goidelských j. je akcentuace první slabiky uchována až do nové doby, v britonských však byla již v prehistorické fázi nahrazena akcentuací předposlední slabiky.

3.5.8.1 Rovněž v germánských j. měla fixace přízvuku za následek redukční změny v nepřívzvučných slabikách (zejména koncových). K této fixaci ovšem došlo až po provedení prvního posunutí souhlásek (§ 3.4.2.2), jak o tom svědčí souhláskové změny souvisící ještě s původním místem přízvuku. Podle tzv. Vernerova zákona se totiž neznělé frikativy *f*, *b*, *χ*, *x^w* (vzniknuvší prvním posunutím), jakož i sykavka *s* změnily ve znělé *b*, *d*, *g*, *g^w*, *z*, jestliže předcházející slabika nebyla přízvuková (tj. nebyla nositelem původního ide. přízvuku):

*septm̥ (sti. septá, ř. heptá)	>	*sifún > gót. sibun
*p ^o tēr (sti. pitá, ř. patēr)	>	*faβār > gót. fadar
*swekrús (sti. śvaśrūḥ)	>	*sweχrú > sthn. swigar
*áyoš (sti. áyaḥ)	>	> gót. aiz, stsev. eir

3.5.9 Baltština a slovanština uchovaly volnost a pohyblivost indoevropského přízvuku. Původní místo přízvuku ovšem uchovávají méně věrně než védština a řečtina; tento fakt nemůže překvapit, jestliže vezmeme v úvahu dlouhý časový interval mezi předpokládaným ide. stavem a nejstaršími akcentovanými texty baltských a slovanských j. Úhrnem lze konstatovat, že změny, k nimž ve vývoji východoevropských (protobaltských) dialektů došlo, vedly na jedné straně k jistému omezení volnosti přízvuku (tak např. postrádáme v b. a sl. rozdíl mezi barytony a oxytony

o-kmenů, zmíněný v § 3.5.3), na druhé straně však k větší pohyblivosti přízvuku v nominálních a verbálních paradigmatech. Nejdůležitější z těchto posunů přízvuku v baltštině a slovanštině je stahování přízvuku z cirkumflexové (tažené) nebo krátké předposlední slabiky na akutovou (raženou) poslední slabiku podle zákona, jež téměř současně formulovali F. F. Fortunatov a F. de Saussure:

původní akcentuace	posun
lit. <i>vilkas</i> (nom. sg.)	<i>vilka</i> (instr. sg.)
<i>raņkos</i> (gen. sg.)	<i>ranka</i> (nom. sg.)
r. <i>bórodu</i> (ak. sg.)	<i>borodá</i> (nom. sg.)
sch. <i>brāžu</i> (ak. sg.)	<i>brāda</i> (nom. sg.)

Jak je z uvedených příkladů patrné, měnila se působením tohoto zákona paradigmata s nepohyblivým přízvukem v paradigmata s pohyblivým přízvukem. Zároveň vidíme, že „intonace“ (slabičný přízvuk) je vlastní všem dvoumórovým slabikám — i těm, jež nenesou slovní přízvuk.

3.5.9.1 Takto transformovaný ide. akcentuační systém uchovala litevština až do současnosti; vedle posunů podle Fortunatovova zákona tu ovšem nastaly ještě další posuny a záměny „intonací“ (tzv. metatonie). Značné rozdíly v místě přízvuku a v povaze „intonací“ jsou mezi jednotlivými lit. dialekty. Stopy volného a pohyblivého přízvuku nacházíme také v staropruských jazykových zbytcích. Naproti tomu lotyština ustálila přízvuk na první slabice slova, uchovávajíc ovšem přitom v této slabice intonační rozdíly.

3.5.9.2 Pro praslovanštinu lze rekonstruovat akcentuační systém podobný tomu, který nacházíme v současné litevštině. Nejstarší slovanské texty neoznačují místo přízvuku, a tak jsme při rekonstrukci praslovanské akcentuace odkázáni na fakta pozdějších jazyků, především ruštiny a srbocharvátštiny. Ruština nejlépe uchovala původní volnost přízvuku, srbocharvátština intonační rozdíly. Čeština (podobně jako polština a další slovanské j.) ztratila původní volnost a pohyblivost přízvuku, uchovala však stopy intonačních rozdílů v kvantitě samohlásek (rozdíly v kvantitě č. samohlásek nejsou pokračováním ide. kvantitativních rozdílů, vznikly druhotně!).

LITERATURA (§§ 3.5—3.5.9.2)

- Gercenberg L. G., Rekonstrukcija indoeuropejskich slogovyh intonacij. (in) Issledovanija v oblasti sravnitel'noj akcentologii ie. jazykov (Leningrad 1979), s. 3—89
- Gercenberg L. G., Voprosy rekonstrukcii indoeuropejskoj prozodiki (Leningrad 1981)
- Illič-Svityč V. M., Imennaja akcentuacija v baltijskom i slavjanskom (Moskva 1963)
- Karaliunas S., Baltų ir slavų intonacijų ir jų kilmė. (in) LTSR MA DARBAI — Ser. A, 33 (1970), s. 143n.
- Kiparsky P., The Inflectional Accent in Indo-European. (in) Lg 49 (1973), s. 794—849
- Kuryłowicz J., L'accentuation des langues indoeuropéennes (Kraków 1952)
- Kuryłowicz J., Indogermanische Grammatik II — Akzent, Ablaut (Heidelberg 1968)
- Loewe R., Der freie Akzent des Indogermanischen (Berlin 1929)
- Sadnik L., Slavische Akzentuation (Wiesbaden 1959)

Slonek R., Some Reflexes of the Indo-European Laryngeals in the Slav Prosodic Paradigms (Amsterdam 1979)

Szemerényi O., Syncope in Greek and Indo-European and the Nature of Indo-European Accent (Napoli 1964)

v. Wijk N., Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationsysteme (Amsterdam 1923)

3.6 Vývojové tendence zvukové stavby indoevropských jazyků

Při zkoumání vývoje zvukové stavby ide. jazyků můžeme pozorovat jisté společné rysy, jakož i vývojové tendence charakteristické pro jednotlivé chronologické vrstvy těchto jazyků. Nejstarší historickou vrstvou představují jazyky (staro)anatolské, staré indoíránské, stará řečtina a „italické“ j. Střední vrstva je reprezentována jazyky téměř všech větví: středoindické a středoíránské j., stará arménština, střední řečtina, lidová latina a starší vývojové fáze románských j., starokeltské a starogermánské j., staroslověnština, tocharština a snad i novoanatolské j. (§ 1.2.3). K jazykům nové vrstvy srov. §§ 1.1n.

3.6.1 Jak už bylo uvedeno v § 2.2, můžeme prehistorický vývoj ide. jazyků rozdělit na 3—4 fáze. V nejstarší z nich („protoindoevropské“) existovaly podle domněnky formulované v §§ 4.6n. pouze otevřené slabiky (s výjimkou konce slov, kde můžeme počítat s kódami -s apod.). Redukce (synkopa) nepřívzvučných slabik (§ 4.6.6) a zánik laryngál vedly k radikální změně tohoto nejstaršího typu. Indoevropský jazyk fáze 4 se svou zvukovou strukturou zřejmě již blížil nejstarším doloženým ide. jazykům. Základní syntagmatickou zvukovou jednotkou se místo slabiky („syllabofonému“) stala hláska, základní rytmicko-prozodickou jednotkou móra. Struktura slabik je velmi rozmanitá, připouštějí se poměrně složité souhláskové skupiny. Ve finální pozici se připouštějí souhláskové skupiny, krátké i dlouhé samohlásky, podobně i v iniciální pozici. Slovní přízvuk je slabý (melodický), kvantita samohlásek má distinktivní funkci. — Hláskové změny, probíhající v rámci postupné diferenciacie ide. jazyků (proměny třetí řady ide. okluzív — §§ 3.4.2.1n., proměny palatálních a labializovaných velár, indoíránská změna *e, o > a* aj.) tuto situaci v zásadě nezměnily. Tato diferenciacie byla dovršena (větším dílem ještě v prehistorické době) některými změnami, charakteristickými spíše až pro další vývojovou fázi (střední): palatalizací v ii. jazycích, změnami hlásek *s, y, w* v řečtině, „posunutím“ souhlásek (§ 3.4.2.5) a monoftongizací v hetitštině a redukcemi samohlásek v latině (v souvislosti s fixací přízvuku — § 3.5.8).

3.6.2 Právě uvedené změny vlastně už předjímají vývoj v jazycích střední vrstvy. Základním rysem tohoto vývoje je zdůraznění kulminačního segmentu (nositele kulminace) na úrovni slova i slabiky. V prvním případě jde o úplnou nebo částečnou fixaci slovního přízvuku a jeho zesílení (zdůraznění vrcholové slabiky ve slově, a tím i zvýraznění celého slova jako fonetického celku). Tyto změny (vedle jazyků

západoevropské skupiny uvedených v §§ 3.5.8—3.5.8.1 došlo k fixaci a zesílení přízvuku také v íránštině, arménštině a tocharštině) měly za následek krácení, redukce a synkopy samohlásek v nepřízvučných (pretonických a posttonických) slabikách: (stř)írán., (st)arm., rom., kelt., germ. (a snad i novoanatol.). Za projev tendence ke zdůraznění fonetické jednoty slova je možno pokládat též dálkovou asimilaci samohlásky samohláске následující slabiky (přehláska a zaokrouhlování v germ. a podobné jevy v rom. aj.). — V rámci slabiky jde o zdůraznění konstitutivní složky slabiky — vrcholu. Tím se zároveň zvýrazňuje slabika jako fonetický celek, a tak dochází jistým způsobem k restituci protoindoevropského stavu a k „rehabilitaci“ slabiky jako základní rytmicko-prozodické jednotky. Toto zdůraznění slabičného vrcholu se projevuje několikerým způsobem: 1° Asimilativním působením na předcházející souhlásku (iniciálu slabiky); sem patří palatalizace (rom., sl., arm., toch.), dále tzv. infekce v keltských j. (souhláska nabývá palatální nebo labiální zabarvení podle následující samohlásky; v stir. grafice se toto zabarvení označuje grafémy *i*, *u*, psanými před příslušnou souhlásku, např. *fíur* = *fír^w*, srov. § 5.5.4.1) aj. — 2° Monoftongizací (§§ 3.3.4n.). — 3° Odstraňováním slabičné kódy, tj. zjednodušováním souhláskových skupin a ztrátou koncových souhlásek slov (§§ 3.4.4n.). V tomto případě jde koneckonců o projev obecně rozšířené tendence k otevřeným slabikám (CV). V plné míře se ovšem tato tendence mohla uplatnit jen v jazycích, kde nedocházelo ve větší míře k redukci nepřízvučných slabik — ve slovanských a středoindických j. Střind. vývoj se přitom značně liší od slovanského (§ 3.4.3.4): docházelo tu často ke vzniku geminát (sti. *sapta* > střind. *satta*) a také k zániku jednoduchých intervokálních souhlásek (sti. *sata-* > střind. *saa-* apod.). Obě ide. větve připouštěly v této fázi pouze vokální zakončení slov. — Z čistě paradigmatických hláskových změn jsou pro ide. jazyky střední vrstvy charakteristické mutace souhlásek (často cyklické): posunutí souhlásek v germ. a arm. (§§ 3.4.2.2n.), úplná ztráta rozdílů co do způsobu artikulace v toch. (§ 3.4.2.4), keltská lenice (§ 3.4.2.3), změny aspirát v neznělé frikativy a části znělých okluzív ve znělé frikativy v řečtině a obdobné jevy v íránštině.

3.6.3 Pro jazyky nové vrstvy (přechod ze střední fáze do nové) jsou naproti tomu charakteristické spíše cyklické mutace samohlásek (zahrnující procesy monoftongizace, ale také diftongizace: angl., něm., fr., č. (*ō* → *uo* → *ū* → *au* apod.) aj. Synkopa vnitřních slabik — často bez přímé souvislosti s přízvukem — (ind., rom., germ., v sl. zánik některých jerů!) vedla ke vzniku nových souhláskových skupin, apokopa koncových vokálů (sl. *-b*, *-v* veskrze!) k tomu, že slovo opět může končit souhláskou. — Zvláštní postavení tu zaujímají baltské j.: přestože jsou doloženy až z nové doby, uchovávají (zejm. litevština) stav charakteristický pro jazyky nejstarší ide. vrstvy (§ 3.6.1). V litevštině téměř nedošlo ke změnám typickým pro střední období, v lotyštině některé z nich (fixace přízvuku, částečná synkopa koncovek, palatalizace, částečná monoftongizace) později nastaly, aniž by však radikálně změnily tvářnost tohoto jazyka.

3.7 Srovnání fonologických systémů nostratických jazyků

Zvuková stavba jazyků jednotlivých nostratických skupin je značně rozdílná. Souhláskové podsystémy východonostratických j. (uralských, altajských, drávidských) jsou poměrně jednoduché, podsystémy západonostratických j. (semitohamitských, jihokavkazských) naproti tomu značně složitě; indoevropské j. tu zaujímají střední postavení. Rekonstrukce nostratického stavu se zakládá hlavně na západních jazycích. Rekonstruovaný souhláskový podsystém je nadměru složitý: souhlásky jsou diferencovány co do místa artikulace (labiály, dentály, palatalizované dentály, palatály, veláry, postveláry, faryngály, laryngály), co do způsobu artikulace (okluzív, frikativy-sibilanty, afrikáty, laterály) a co do znělosti a glotalizace (neznělé, znělé, glotalizované). Vedle toho počítá nostratická teorie s dosti složitým podsystémem sonant (*j*, *w*, *r*, *l*, *l̥*, *m*, *ñ*, *ń*, *n*); ty se vyznačovaly větší stabilitou (než souhlásky a samohlásky) a uchovaly se v jednotlivých skupinách bez větších změn.

3.7.1 Rekonstrukce nostratického konsonantismu se zakládá na těchto hláskových respenzích (tab. na str. 70—71).

3.7.2 Nostratický vokalismus je rekonstruován na základě stavu ve východonostratických j., a to v této podobě:

<i>i</i>	(<i>ü</i>)	<i>u</i>
<i>e</i>		<i>o</i>
<i>ä</i>		<i>a</i>

V západonostratických j. podlely tyto vokály radikálním změnám, a to v souvislosti se vznikem vokálních alternací (§§ 4.6.6—7, 4.8). Jejich timbrové vlastnosti se však v semitohamitských a indoevropských j. namnoze uchovaly jako samostatné segmenty *j*, *w*, příp. jako palatální nebo labiální zabarvení předcházející veláry, postveláry nebo laryngály. Nostratická teorie tak vysvětluje vznik tří řad indoevropských velár: *k^c* (+ *i*, *e*, *ä*) > *k̄*, (+ *a*) > *k*, (+ *u*, *o*) > *k^w* apod. Nostratické laryngály, faryngály a zčásti i postveláry v protoindoevropské fázi nejdříve splýnuly v jeden foném *H*, jenž se pak rozštěpil podobným způsobem jako veláry (> *H'*, *H*, *H^w*).

3.7.3 Nostratická teorie tak na jedné straně potvrzuje tradiční výklad o třech velárních řadách (§§ 3.1.1.2.1n.) a domněnku o třech laryngálech (§ 3.1.3.2), na druhé straně však může vést k revizi tradičního učení o třech sériích ide. okluzív (§§ 3.1.2.2n.) a s ním spjatého výkladu o posunutí souhlásek v germánštině, arménštině aj. (§§ 3.4.2.2n.). Jako alternativní řešení se tu totiž nabízí domněnka, že se nostratické glotalizované okluzívy změnily v ide. fortes (*t* > *T* apod.), kdežto nostratické neglotalizované souhlásky zůstaly zachovány jako ide. lenes (*t*, *d*). Germánština

	NOSTR.	SH.	JK.	IDE.	URAL.	DRÁV.	ALT.
SYKAVKY	s	š	s	s	ś	c	s
	ś	š	s ₁	s	s	c	s ₁
	š	š	š	s	š		s ₁
	z	š	z	s	s	c	š
AFRIKÁTY	c'	š	č	sk s	ś	c	č
	c	s	c	sk	ś	c	č
	š	z	ž				š
	č'	š	č ₁	sk s	ć ćć	c ~ cc	č
	ć	s	c ₁	sk s	ć	c ~ cc	č
	š	d	ž ₁			c	š
	č'	č	č	st s	č čč	c	č
	č	t	č	st s	č		č
	š	d			č ₁		š ~ d
LATERÁLY	ś	ś	š	s	š	c	s ₁
	λ	l	l	l	δ'	t ~ tt	d l
SONANTY	j	j	j ⁰	y	j	j ⁰	j
	w	w	w	w	w	v ⁰	b ⁰
	r	r	r	r	r	rn	r
	l	l	l	l	l	ln	l
	ž	l	l	l	ž	ł t	l
	m	m	m	m	m	m	m
	n	n	n	n	n	n	n
	ñ	n	(m)	n	ñ	ntt	ń
	ń	n		yn	ń		ń

	NOSTR.	SH.	JK.	IDE.	URAL.	DRÁV.	ALT.
OKLUZÍVY	p ^c -	p	p p ²	p	p	p	p ^c
	-p ^c -	p	p	p	pp ~ p	pp ~ v	p ~ b
	p-	p	p b	p b	p	p	p
	-p-	p	p b	p b	p	pp ~ v	b
	b-	b	b	bh	p	p	b
	-b-	b	b	bh	w		b
	t ² -	t t	t ²	t	t	t	t ^c
	-t ² -	t t	t ²	t	tt ~ t	t(t)	t
	t-	t	t	d	t	t	t
	-t-	t	t	d	t	t(t)	d
	d-	d	d	dh	t	t	d
	-d-	d	d	dh	đ	tt	d
	k ² -	q k	k ²	k k k ^w	k	k	k ^c
	-k ² -	q	k ²	k k k ^w	kk ~ k	kk	k ~ g
	k-	k	k	g g g ^w	k	k	k
	-k-	k	k	g g g ^w	k	kk	g
g-	g	g	gh gh g ^w	k	k	g	
-g-	g	g	gh gh g ^w	γ	0	g	
POSTVELÁRY	q ²	q	q	k k k ^w	k kk	k ~ kk	k ^c k
	q	h	q	H	0 k	0 k	0 k ~ g
	g	g	γ	H	γ	0	0
LARYNGÁLY, FARYNGÁLY	h	h	χ	H			0
	ç	c	h ⁰	H	(k)	(k)	0
	?	?	h ⁰	H	0	0	0
	h	h		H		0	

(a některé další periferní jazyky) by v tomto případě uchovávala původní stav lépe než indoíránské j. a řečtina: v germánštině došlo pouze ke spirantizaci $T > \beta$ (zčásti i $d > \tilde{d}$) atd., kdežto ve většině ostatních ide. jazyků nastal posun celého pod systému (např. v ř.: $T > t$, $t > d$, $d > th$), přičemž v některých ide. větvích splynuly dvě řady nenapjatých v jednu (balt., sl. $> d$).

IV. Morfonologie

4. Obsah kapitoly „morfonologie“ — pokud je vůbec kapitola tohoto názvu v mluvnicích zařazena — bývá různý. Ve všech případech zahrnuje tato kapitola výklady o fonemické struktuře morfů (zejména o alternacích, k nimž dochází při spojování morfémů ve větší celky), mnohdy též o přízvuku, struktuře slabik apod. Považovali jsme za účelné zařadit výklad o přízvuku do fonologické kapitoly, zato však pojmout do morfonologické kapitoly některé výklady obecně morfologické (jako úvod k následujícím kapitolám o jmenné flexi atd.).

4.1 Struktura slova

Lexikální jednotky („slova“) indoevropských jazyků (starých i nových) jsou v podstatě dvojího druhu: jedny mají stabilní morfemické složení, druhé mění svou morfemickou strukturu v různých větných kontextech (mají různé „slovní tvary“). Jednotky prvního druhu — neohebná slova — jsou často neanalyzovatelné (ze synchronního, ale mnohdy i z diachronního hlediska), jindy mají jednoduchou dvojčlennou strukturu $R + S$ nebo pod.; jednotky druhé skupiny — ohebná slova — mívají naproti tomu trojčlennou strukturu $R + S_d + S_g$. S_g přitom představuje proměnlivou složku (kdežto mezi R a S_d je užitá vazba). Tento základní model má ovšem řadu obměn: na jedné straně se setkáváme s jeho redukovanou podobou $R + S_g$ (zájmena, číslovky, kořenová jména), na druhé straně s rozvitými podobami $R + S_d + S_d + S_g$, $R + S_d + S_d + S_d + S_g$ apod. (sekundární jmenné odvozeniny). Složitější bývá často struktura slovesných tvarů: $R + (S_d) + S_g + S_g + S_g$ apod. (§ 8.1.6). Co se týká prefixů, je možno říci, že existují v pozdějších vývojových fázích některých ide. jazyků. Původ těchto prefixů je zřejmý: jde o často se opakující první části složenin (předložky apod. — dodatek I). Nejstarší z těchto prefixů je tzv. augment (§ 8.2.2.1), doložený pouze z východoide. jazyků. V období indoevropské jednoty prefixů patrně nebylo, nevylučuje se však jejich existence v protoindoevropské fázi (§ 4.6.4).

4.1.1 Shoda strukturních modelů slov v ide. jazycích různých vývojových fází ovšem neznamená, že by nedocházelo ke změnám v morfologické struktuře konkrétních slov. K takovým změnám naopak docházelo velmi často, a to především v důsledku hláskových změn. Tímto způsobem se velmi často původní trojčlenné útvary

změnily v útvary dvojčlenné: např. české jmenné tvary struktury $R + S_g$ nejsou pokračováním ide. kořenových slov, ale zpravidla vznikly fúzí trojčlenných útvarů. Na druhé straně vznikaly druhotnou derivací nové trojčlenné (resp. vícečlenné) útvary. Tam, kde zůstala zachována původní trojčlennost, nezřídka docházelo k posunům morfologických švů. Některé z těchto změn jsou snad již obecněindoevropského stáří (§§ 5.2n.), většina jich však nastala v pozdějším vývoji jednotlivých ide. jazyků. Ve vývoji morfologické struktury ide. slov (jmen i sloves) lze tedy rozlišit tři základní stadia: stav protoindoevropský, staroindoevropský a novoindoevropský (vlastně středoindoevropský a novoindoevropský). K protoide. stavu můžeme v některých případech dojít vnitřní rekonstrukcí (o tom porůznu v dalších kapitolách). Staroide. stav je zčásti ještě zachován v nejstarších ide. jazycích (stí., ř., lat. apod.), zčásti jej rekonstruujeme srovnáváním těchto jazyků. Struktura slov v slovanštině, germánštině apod. reprezentuje naproti tomu novoide. stav.

4.2 Struktura kořene

Základní částí (morfem) indoevropských slov je tzv. kořen (R). Jak vyplývá z předcházejících poznámek, nejde tu o jednotku neměnnou, „věčnou“. Ty části českých, německých, francouzských aj. slov, jež se ze synchronního hlediska jeví jako kořeny, představují zpravidla produkt fúze ide. kořenů s jinými elementy (sufixy, prefixy). Totéž ovšem platí v mnoha případech o ide. kořenech: i zde je třeba počítat s fúzí protoide. kořenů s primitivními sufixy, resp. prefixy (§§ 4.6.1—4). Naše další poznámky se budou týkat především struktury kořenů v ide. období; tato „staroindoevropská“ struktura je do značné míry ještě uchována v indoíránských j. a v řečtině. — Při výkladu o fonemické struktuře ide. kořenů užíváme těchto symbolů: C = jakákoli souhláska (včetně konsonantických realizací sonant), T = okluzíva (T_t = tenuis, T_m = media, T_a = aspiráta), S = sykavka, H = laryngála, R = jakákoli sonanta, L = likvida, N = nosovka, $Y = y$, $W = w$, V = jakákoli samohláska (včetně vokalických a glajdových realizací sonant), $\bar{V}$ = krátká samohláska, $\bar{V}$ = dlouhá samohláska.

4.2.1 Fonemická struktura ide. kořenů je velmi rozmanitá. Zpravidla má segment fungující jako kořen povahu slabiky. Tato kořenová slabika se skládá ze tří částí: iniciály (i), vrcholu (v) a kódy (k). Iniciálu tvoří 1—3 souhlásky; iniciála téměř nepodléhá variaci, může však chybět (kořen začíná samohláskou). Vrchol kořenové slabiky tvoří krátká samohláska nebo vokalická realizace sonanty (V), dlouhá samohláska ($\bar{V}$) nebo diftong (VV — včetně kombinací VL , VN). Vrchol je nejvariabilnější část kořene (§§ 4.3n.), přitom však složka téměř obligátní (jen výjimečně nemá kořen slova povahu slabiky). Kódu kořenové slabiky tvoří 1—2 souhlásky; kóda je značně variabilní (v důsledku kontaktu se souhláskami sufixů) a nejméně obligátní složka ide. kořene (u velkého počtu kořenů chybí).

4.2.2 Z kombinací tří souhlásek v iniciále jsou přípustné pouze STL a SFY , z kombinací dvou samohlásek ST , SR , TR a TS , jako jednoduchá iniciála může fungovat jakákoli souhláska. U kořenů s kódou existují ovšem jistá distribuční omezení: nejsou přípustné kombinace $T_t - T_a$, $T_a - T_t$ a $T_m - T_m$ (tj. koexistence neznělé a aspiráty nebo dvou znělých neaspirovaných v jednom kořeni).

4.2.2.1 Souhláska s v trikonsonantických a bikonsonantických iniciálách nezřídka představuje labilní element (tj. existují varianty příslušných kořenů bez s): s -mobile. Např. kořen $steg-$ (ř. $stegō$, lit. $stogas$) má variantu $teg-$ (lat. $tegō$), kořen $spyeu-$ (lat. $spuō$, lit. $spiauti$) má variantu $pyeu-$ (ř. $ptuō$, stsl. $pljuje$) apod. Tento jev se vykládá různě: jako stopa dávné sandhiové variace (§ 3.4.4.8), jako prefixace protoindoevropského data (§ 4.6.4) apod.

4.2.3 Z bikonsonantických kombinací v kódě přichází v úvahu prakticky jen TS ; často tu jde o případy zmíněné v § 3.4.3.2. Kořeny s diftongickým vrcholem připouštějí jako kódu pouze T nebo S (nikoli konsonantické alofony sonant). Kořeny s dlouhou samohláskou mají kódu jen výjimečně. Srov. též § 4.2.2.

4.2.4 Pro klasifikaci ide. kořenů je směrodatná struktura vrcholu a kódy; strukturu iniciály ve většině případů není třeba brát v úvahu. Tímto způsobem lze ide. kořeny rozdělit do 7 tříd:

kóda:		0	C	CC
vrchol:	V	1	2	3
	VV	4	5	
	$\bar{V}$	6	7	

Příklady:

- tř.: zájmenné kořeny a částice (§ 4.6.2): me , so , to , k^w_i , tu , toi
- tř. a) ed , a_j , pet , sek^w , $wegh$
b) $trep$, $klep$, $strebh$
- tř. (vzácné): $teks$
- tř.: ei , em , lei , $ghēu$, ten , ner , g^wem , $kreu$, $stel$, $drem$, $skrei$, $spyeu$
- tř.: aug , eng^w , $leik^w$, $yeug$, $serp$, $wert$, $denk$, $sweid$, $sterg$, $spreig$
- tř. a) $dō$, $dhē$
b) $gnō$, $plē$, $stā$, $stlā$
- tř. (vzácné): $bhāgh$

4.3 Ablaut

Jak už bylo zdůrazněno, představuje vrchol nejvariabilnější součást kořene. Zde je třeba připomenout dvojí užití termínu „kořen“: 1° základní část konkrétního slova, zjištěná při segmentaci, 2° společný kořen několika slov, významově si blízkých, nositel základního významu těchto slov. Tento kořen (2°) zpravidla nemívá jednotnou fonemickou podobu, ale nabývá v různých spojeních různé podoby. Variaci podléhají všechny složky kořene (v nejmenší míře iniciála), nejnápadnější jsou však obměny vrcholu kořenové slabiky — tzv. ablaut (střída, kmenostup). K označení jednotlivých podob vokálního vrcholu užíváme ustálených názvů — mluvíme o ablautových stupních: stupeň plný (normální — PS), oslabený (redukovaný, nulový — RS), zdložený (DS) a o-stupeň (OS).

4.3.1 Kořeny tř. 2 mají v plném stupni zpravidla *e, v o-stupni *o, ve zdloženém stupni *ē nebo *ō. V oslabeném stupni kořenová samohláska buď zcela chybí (kořen má neslabičnou podobu), anebo tu předpokládáme existenci nefonematického opěrného vokálu ° (§ 3.3.3.2), jenž měl usnadnit výslovnost souhláskové skupiny (jeho střídnicemi jsou ovšem zpravidla normální plné vokály, takže vzniká dojem, že jde o plný stupeň; jen někdy mají řečtina a latina v takových případech a, litevština i, slovanština ѣ).

Příklady:

	PS	RS	OS	DS
sti.	<i>asmi</i>	<i>smah</i>		sti. <i>pāda-</i>
	<i>padah</i>	<i>upa-bda-</i>		
lat.	<i>pedem</i>		ř. <i>podos</i>	
ř.	<i>petomai</i>	<i>eptomēn</i>	<i>poteomai</i>	<i>pōtaomai</i>
	<i>etekon</i>	<i>tiktō</i> (< *ti-ik-ō)	<i>tetoka</i>	
sl.	<i>teko</i>	<i>trci</i>	<i>toko</i>	
lat.	<i>tegō</i>		<i>toga</i>	<i>tēxi</i>
	<i>decet</i>	<i>discō</i> (< *di-ik-skō)	<i>doceō</i>	
gót.	<i>giban</i>	<i>gibans</i> (?)	<i>gaf</i>	<i>gēbum</i>
ř.	<i>petannūmi</i>	lat. <i>pateō</i>		

4.3.1.1 U kořenů tř. 2b (tj. se začáteční skupinou TR, resp. STR) očekáváme v oslabeném stupni vokální alofon sonanty (R): TLeC ~ TLC, TWeC ~ TuC apod. Ablaut tohoto typu je doložen hlavně z indoiránských j.: sti. *svapiti* — *supta-* (srov. lat. *scmnus*, stsev. *svēfn* × ř. *hupnos*, stsl. *svnъ*), sti. *vidhyati* — *vivyādha*, *prčchati* — *papračcha* (srov. lat. *precor* — *poscō* < *prk-sko-) aj. Týž jev lze pozorovat i u některých kořenů s jednoduchou iniciálou R (ReC ~ RC): sti. *vakti* — *ukta-*; het. *watar*, sthn. *wazzar* × sti. *udaka-*, ř. *hudōr*; sti. *yajati* — *ijyate*; sti. *na*, lit. *ne*, stsl. *ne* × sti. *a-*, ř. *a-*, lat. *in-*, gót. *un-* (< *n-); sti. *nabhas-*, ř. *nephos* × sti. *abhra-*, lat. *imber* apod. Srov. dále § 4.6.6.1.

4.3.1.2 U jistého počtu kořenů není doložena ablautová podoba s *e. V těchto pří-

padech jsme nuceni pokládat za plný (normální) stupeň o nebo a. Oslabený stupeň těchto kořenů představuje výjimečný jev, častěji se setkáme se zdloženým stupněm. Většinou jde o kořeny bez souhláskové iniciály (viz § 3.3.5.2): ř. *opsomai* — *opōpa*, lat. *oculus* — *fer-ōx*; ř. *koptō*, lit. *kapti*, sl. *kopati*; sti. *aḡati* — *āji-*, lat. *agō* — *ind-āgēs*; sti. *madati*, ř. *madaō*, lat. *madeō*; stsl. *bosъ*, sthn. *bar* ~ ř. *psilos* (*bhs-?) aj.

4.3.2 Nejvíce rozvinuto je ablautové střídání u kořenů 5. třídy. Jako oslabený stupeň se tu objevují vokální alofony sonant (§§ 3.2n.). Příklady:

	PS [*ei]	RS [*i]	OS [*oi]
ř.	<i>leipō</i>	<i>elipon</i>	<i>leloipa</i>
sti.		<i>aričat</i>	<i>rečayati</i> (DS: <i>arakt</i>)
lit.	<i>lieku</i>	<i>likti</i>	<i>laikyti</i>
sti.		<i>dišati</i>	<i>dešayati</i>
ř.	<i>deiknūmi</i> <i>uknūji</i>	<i>dikē</i>	
lat.	<i>dicere</i>	<i>dicāre</i>	
gót.	<i>steigan</i> <i>shoy</i>	<i>stigum</i>	<i>stāig</i>
stsl.	<i>cvisti</i>	<i>cvito</i>	<i>cvētъ</i>
	[*eu]	[*u]	[*ou]
sti.		<i>buddha-</i>	<i>bodhayati</i>
stsl.	<i>bljusti</i>	<i>bъdēti</i>	<i>buditi</i>
ř.	<i>peuthomai</i>	<i>eputhomēn</i>	
gót.	<i>ana-biudan</i>	<i>ana-budum</i>	<i>ana-bāuþ</i>
lit.		<i>budēti</i>	<i>baudinti</i>
lat.	<i>ducō</i>	<i>ē-ducō</i>	
	[*er]	[*r _o]	[*or]
sti.	<i>varate</i>	<i>vrtta-</i>	<i>warþ</i>
gót.	<i>waírþan</i>	<i>waírþum</i>	<i>warþ</i>
stsl.	<i>vremę</i> (*-er-t-)	<i>vrstēti</i>	<i>vratiti</i>
lit.	<i>verstī</i>	<i>virsti</i>	<i>vartyti</i>
sti.	<i>adaršat</i>	<i>dṛšta-</i>	<i>dadarša</i>
ř.	<i>derkomai</i>	<i>edrakon</i>	<i>dedorka</i>
	[*el]	[*l _o]	[*ol]
sti.		<i>mrjati</i>	(DS: <i>māršti</i>)
ř.	<i>amelgō</i>		<i>-molgos</i>
lat.		<i>mulctus</i>	<i>mulgeō</i>
sthn.	<i>melkan</i>	<i>mulkum</i>	<i>malk</i>
lit.	<i>melžu</i>	<i>milžti</i>	<i>malžyti</i>
strus.	<i>mlēsti</i>	<i>mēlzu</i>	sch. <i>mlaz</i>
	[*en]	[*n _o]	[*on]
sti.	<i>bandhati</i>	<i>baddha-</i>	<i>band</i>
gót.	<i>bindan</i>	<i>bundum</i>	<i>pepontha</i>
ř.	<i>penthos</i>	<i>epathon</i>	<i>lankyti</i>
lit.	<i>lenkti</i>	<i>linkēti</i>	<i>lankyti</i>
stsl.	<i>na-leko</i>		<i>loko</i>

4.3.3 U kořenů 4. třídy (bez kódy) je podoba ablautových stupňů spoluurčována začáteční hláskou následujícího morfu. Před souhláskou mají PS, OS a DS podobu diftongu (*ei*, *eu*, *er* atd.), RS podobu vokalického alofonu sonanty (*i*, *u*, *r* atd.). Před samohláskou shledáváme naproti tomu ve všech případech konsonantické alofony sonant, v PS, OS a DS s příslušnou základní samohláskou (*ey*, *oy* atd.), v RS podle okolností s opěrným vokálem (*iy*, *uw*, *°r*, *°l*, *°m*, *°n* — § 3.2.4). Příklady:

	PS (+C)	PS (+V)	RS (+C)	RS (+V)	OS (+C)	OS (+V)
	[*ei]	[*ey]	[*i]	[*(i)y]	[*oi]	[*oy]
sti.	<i>emi</i>	<i>imah</i>	<i>yanti</i>			
ř.	<i>eimi</i>		<i>imen</i>			
sti.		<i>čayati</i>	<i>čiti-</i>			<i>kaya-</i>
stsl.	<i>činъ</i>					ř. <i>poiēō</i>
sti.		<i>mayate</i>		<i>mīyate</i>		
lot.				<i>mīju</i>	lit. <i>mainas</i>	
stsl.	<i>biti</i>					<i>bojъ</i>
	[*eu]	[*ew]	[*u]	[*(u)w]	[*ou]	[*ow]
sti.	<i>srota-</i>	<i>sravati</i>	<i>sruta-</i>			<i>srava-</i>
ř.	<i>rheusomai</i>	<i>rhe(v)ō</i>	<i>rhutos</i>			<i>rho(v)ē</i>
lit.						<i>srava</i>
stsl.						<i>o-strovъ</i>
sti.	<i>šrotra-</i>	<i>šravas-</i>	<i>šruta-</i>			
ř.		<i>kle(v)os</i>	<i>klutos</i>	<i>ekluon</i>		
lat.			<i>in-clutus</i>			
at.			<i>in-clutus</i>			
stsl.			<i>-slъchnopti</i>		<i>sluti</i>	<i>slovъ</i>
	[*er]		[*r.]	[*(°)r]	[*or]	
sti.			<i>mṛta-</i>	<i>mriyate</i>		
lat.			<i>mors</i>	<i>morior</i>		
lit.	<i>merdēti</i>		<i>mirtis</i>		<i>morъ</i>	
stsl.	<i>mṛēti</i>		<i>sr-mṛtъ</i>	<i>mъp</i>		
sti.	<i>darši</i>		<i>dṛta-</i>		<i>dara-</i>	
ř.	<i>derō</i>		<i>dratos</i>	<i>edarēn</i>	<i>doros</i>	
stsl.	<i>derъ</i>			<i>dṛati</i>	<i>raz-dorъ</i>	
	[*el]		[*l.]	[*(°)l]	[*ol]	
sti.			<i>vṛnoti</i>	<i>vurita</i>	<i>varayati</i>	
lat.	<i>velle</i>					
gót.	<i>wiljan</i>					
lit.	<i>pa-velmi</i>		<i>viltis</i>			
stsl.	<i>veljo</i>				<i>voliti</i>	
sti.	<i>čalati</i>					
ř.	<i>pelō</i>			<i>kuklos</i>	<i>polos</i>	
lat.	<i>colō</i>					

	[*em]	[*m.]	[*(°)m]	[*om]
sti.	<i>agamat</i>	<i>gata-</i>	<i>agman</i>	
			<i>gamyata</i>	
ř.		<i>basis</i>	<i>bainō</i>	
gót.	<i>qiman</i>	<i>ga-qumps</i>	<i>qumans</i>	<i>gam</i>
lit.	<i>temti</i>			<i>tamsa</i>
stsl.			<i>tъma</i>	
	[*en]	[*n.]	[*(°)n]	[*on]
sti.	<i>manas-</i>	<i>mati-</i>	<i>manyate</i>	
ř.		<i>auto-matos</i>	<i>emanēn</i>	<i>memona</i>
lat.		<i>mens</i>	<i>memini</i>	<i>moneō</i>
gót.		<i>ga-munps</i>	<i>munan</i>	<i>man</i>
lit.	<i>menu</i>	<i>at-mintis</i>	<i>minēti</i>	<i>manyti</i>
stsl.		<i>pa-meṭъ</i>	<i>mъnēti</i>	
sti.	<i>hanti</i>	<i>hata-</i>	<i>ghnanti</i>	
			<i>hanyate</i>	
ř.	<i>thenō</i>	<i>-phatos</i>	<i>epephnon</i>	<i>phonos</i>
stsl.	<i>ženъ</i>		<i>gъnati</i>	<i>goniti</i>

Tvary kořenů této třídy se v mnoha případech neliší od tvarů kořenů tř. 6b (§ 4.3.4.1).

4.3.4 U kořenů tř. 6 pokládáme podobu s dlouhou samohláskou za plný (normální) stupeň; ten alternuje pouze s oslabeným stupněm, kde nacházíme buď krátký vokál různých timbrů nebo nulu. V prvním případě má sti. *i*, ostatní ide. jazyky *a*, řečtina též *e* nebo *o*; starší jazykoveda zde rekonstruovala redukovaný vokál *ə* (šva — § 3.3.3.1). Příklady (6a — kořeny s iniciálou C- nebo ST-);

	PS	RS (+C)	RS (+V)
sti.	<i>dadhāti</i>	<i>hita-</i>	<i>adhuh</i>
ř.	<i>tīhēmi</i>	<i>thesis</i>	
lat.	<i>fēcī</i>	<i>faciō</i>	
sti.	<i>dadāti</i>	<i>adīta</i>	<i>dadmah</i>
ř.	<i>didōmi</i>	<i>dosis</i>	
lat.	<i>dōnum</i>	<i>dare</i>	
sti.	<i>asthāt</i>	<i>sthīta-</i>	<i>tīsthati</i>
ř. (dór.)	<i>histāmi</i>	<i>statos</i>	
lat.			<i>sistō</i>
lit.	<i>stoti</i>	<i>statyti</i>	
stsl.	<i>stati</i>	<i>stojati</i>	

4.3.4.1 Kořeny tř. 6b (s iniciálou CR-) bývají označovány jako dvojslabičné. Mívají totiž vedle plného stupně *CRV* ještě druhý plný stupeň *CVR*, v oslabeném stupni se pak zčásti objevují jiné podoby než u tř. 4 (§ 4.3.3). Při výkladu těchto zvláštností se vycházelo z dvojslabičné „báze“ (§ 4.5.1) *CVRV*: realizoval se buď první, nebo druhý vokál (plný stupeň I a II). V oslabeném stupni takového kořenu rekonstruovala starší jazykoveda dlouhé slabičné sonanty; vedle skutečně existujících *i*, *u* také

dlouhé *r*, *l*, *ṛ*, *ṛ* (jiný tradiční způsob psaní; *rā*, *lā*, *ṛā*, *ṛā*, resp. °*rā*, °*lā*, °*mā*, °*nā*; srov. dále § 4.4.6.2). Příklady:

	PS I	PS II	RS (+C)	RS (+V)
sti.	<i>adīdhet</i>	<i>dhyāman-</i>	<i>dhīti</i>	<i>dhiyah</i>
ř.		<i>sēma</i>		
sti.	<i>daviṣṭha-</i>		<i>dūra-</i>	<i>duwas-</i>
ř.	<i>deuō</i>	<i>dēn</i> (< * <i>dwā-</i>)		
sti.	<i>tarati, tariṣyati</i>	<i>trāyate</i>	<i>tīrṇa-, tūrta-</i>	<i>tirati</i>
het.	<i>tarhzi</i>	lat. <i>in-trāre</i>		
sti.	<i>gariṣyati</i>		<i>gīrṇa-</i>	<i>girati</i>
ř.	<i>boros</i>	<i>bibrōskō</i>	<i>brōsis</i>	
			<i>barathron</i>	
lat.	<i>vorō</i>			
lit.	<i>gérti</i>		<i>girtas</i>	
č.	<i>zeru</i>	<i>žrāti</i>		
sti.	<i>pīparti</i>	<i>apṛāt</i>	<i>pūrṇa-</i>	
	<i>parīman-</i>			
ř.		<i>plēto</i>		
lat.		<i>plēre</i>		
lit.			<i>pīlnas</i>	
sch.			<i>pun</i>	
sti.	<i>damīta-</i>		<i>dāmīta-</i>	
			<i>dāmyate</i>	
ř.		<i>dmātos</i>		<i>damnāmi</i> (dor.)
lat.	<i>domō</i>			
sti.	<i>janati</i>		<i>jāyate</i>	<i>jañnuh</i>
	<i>janīṭṛ-</i>		<i>jāta-</i>	
ř.	<i>genos</i>	<i>-gnētos</i>		<i>gignomai</i>
lat.	<i>genus</i>		<i>nātus</i>	<i>gignō</i>
	<i>genūi</i>			
sti.		<i>jñātum</i>	<i>jñāti</i>	
ř.		<i>egnōn</i>	<i>gnōtos</i>	
lat.		<i>gnōscō</i>	<i>gnārus</i>	
sthn.	<i>kann</i>		<i>kunst</i>	<i>kunnan</i>
lit.	<i>ženklas</i>	<i>žinóti</i>	<i>pažintis</i>	
stsl.		<i>znati</i>		

4.3.5 Ablautové střídání doprovází indoevropskou derivaci a flexi; stupeň kořenové samohlásky souvisel původně s povahou derivačního nebo gramatického sufixu (u trojčlenných a vícečlenných útvarů se na této souhrě zpravidla podílejí jen dva elementy: $R \sim S_d$ nebo $S_d \sim S_g$).

4.3.5.1 Souhra $R \sim S_d$: Jména tvořená derivačními sufixy *to* (§ 5.4.9.2.3) a *ti* (§ 5.4.6.4) mají oslabený vokalizmus kořene: sti. *krta-* (*karoti*); sti. *gata-*, lat. *ventus* (**g^wṛ^m-to-*); sti. *mati-*, lit. *at-mintis* (**m^h-ti-*); sti. *apa-čiti-*, ř. *apo-tisis* (**k^wi-ti-*) apod. Jména tvořená pouhým *o* (§§ 4.7.5, 5.4.9.2.1) mají naproti tomu v kořeni OS: ř. *phoros*, stsl. *сѣ-борѣ* (*pherō* atd.); ř. *tomos* (*temnō*), stsl. *plotъ* (*pletō*) apod. S *o*-stupněm se

setkáváme také u sloves tvořených sufixem *ey(o)* (§ 8.2.1.3.2): ř. *phoreō* (*pherō*), lat. *doceō* (*decet*), stsl. *nositi* (*nesti*) apod.

4.3.5.2 Souhra $R \sim S_g$ (doklady téměř výhradně z oblasti slovesné flexe): V atematické konjugaci mají tvary sg. akt. PS, ostatní přítomní tvary (tj. plurál a celé medium) RS (§§ 8.2.1.1n): sti. *asmi* ~ *smah*, *hanti* ~ *hate* apod. Pro singulární tvary perfekta je charakteristický OS (§ 8.2.3): ř. *tetropha* (*trep^hō*), *leloipa* (*leipō*), gót. *gam* (*qiman*) apod.

4.3.5.3 Souhra $S_d \sim S_g$: Derivační sufixy (především konsonantické) vykazují před některými pádovými příponami PS, před jinými RS. Např. derivační sufixy *ment*, *ter*: sti. *dhimantam* (**-ment-*) — *dhimatah* (**-mpt-*), *pitaram* — *pitrbhyah*, *pitre*, ř. *patera* — *patros* apod. Obdobně je tomu ve slovesné flexi (přítomní sufix — osobní přípona): sti. *čīnoti* ~ *čīnute* apod.

4.3.6 Shora popsaný systém vokalických alternací se v jednotlivých ide. jazycích vyvíjel různým způsobem. Poměrně nejlépe je zachován v řečtině, kde jej poněkud narušila jen vokalizace slabičných sonant (§§ 3.2.2, 3.2.5) a vývoj redukováných vokálů v plné vokály *a*, *e*, *o* (§§ 3.3.3n., 4.3.1). Podobně jako v jiných ide. jazycích bylo ovšem i zde ablautové střídání v mnoha případech odstraněno působením tendence k analogickému vyrovnání (odstranění alomorfismu).

4.3.6.1 V indoiránských j. vedl hláskový vývoj k úplnému zániku alternace PS ~ OS. Zato je tu zachována — lépe než v ostatních ide. jazycích — alternace PS ~ RS (narušila ji změna *ṛ*, *ṛ* > *a* a ovšem i analogické vyrovnávání). Velkou expanzi (zejména v indičtině) zaznamenala alternace PS ~ DS; dloužení kořenového vokálu (tzv. *vrddhi-*) se stalo běžným průvodním znakem sekundární derivace jmenné i slovesné.

4.3.6.2 V latině je úloha ablautu značně omezena. Alternace PS ~ RS a PS ~ OS jsou uchovány jen ve zbytcích. Alternace PS ~ DS zaznamenala i zde jistou expanzi, a to v oblasti slovesné flexe (tvoření perfekta). Její konkrétní podoby jsou zčásti výsledkem hláskových změn (*i* ~ *ei* → *i* ~ *ī* apod.), zčásti produktem analogických inovací (*o* ~ *ō* apod.).

4.3.6.3 Velmi dobře uchovala ablautové střídání germánština (dokonce až do současné doby). S ablautem se tu setkáváme jednak ve slovesné flexi (tvoření preterita a participia prēt. tzv. silných sloves), jednak při derivaci. Hláskové změny (*o* > *a*, *e* > *i*, vokalizace slabičných sonant aj.) ovšem značně změnily tvářnost mnohých alternací. Alternace s DS nahradila v některých případech alternaci s RS (*e* ~ *o* → *e* ~ *ē* u kořenů struktury *TVT*: got. *giban* — *gaf* — *gēbum* apod.) nebo OS (*o* ~ *ō*: got. *faran* — *fōr* apod.).

4.3.6.4 Rovněž pro vývoj ablautu v baltských a slovanských j. je příznačný především rozvoj alternací s DS. Staré alternace PS ~ RS ~ OS jsou poměrně dobře uchovány v baltských j., hůře ve slovanštině (v důsledku hláskových změn — monoftongizace, vzniku jerů a jejich pozdějšího vývoje atd.). Nové DS vznikly k původ-